

Zwolle in 1905

Zwollenaren op het breukvlak van twee eeuwen

door Jan van de Wetering

22e jaargang 2005 nummer 4 - 5,75 euro

Annèt Bootsma-
van Hulst en
Wim Huijsmans

Groeten uit Zwolle

Diezerstraat
Poststempels Zwolle en Zeist, 1 juni 1905

'L.F. Ik kom morgen met de trein die ongeveer 6 uur te Z. is. Dag J.
W.1.6.05'

Omdat dit nummer in het teken staat van 1905 kan een ansichtkaart uit dat jaar niet ontbreken. Zoals wij tegenwoordig een Sms-je sturen, zo zond op donderdag 1 juni (Hemelvaartsdag) 1905 J(acob) Koster vanuit W(estenholte) een berichtje aan Mej(uffrouw) F(emma) Overdorp in Zeist. Of Femma en Jacob toen al verliefd waren, is niet bekend maar L.F. zal ongetwijfeld staan voor Lieve Femma.

Jacob Koster was in 1881 geboren in Westenholtte. Hij was de zoon van het hoofd der school aldaar. In 1897 vertrok hij naar Kampen om te dienen bij het instructiebataljon. Daarna was hij als boekhouder werkzaam en zal hij Femma Overdorp hebben leren kennen. Zij was in 1884 in Zalk geboren. Wellicht dat Femma in 1905 in Zeist als dienstbode werkzaam was. Jacob en Femma gaven elkaar op 21 mei 1909 het ja-woord in Tiel. Ze kregen één zoon. Vanaf 1920 woonden zij in Zwolle (Assendorperstraat 84a), tot aan hun dood, respectievelijk in 1953 (Jacob) en in 1958 (Femma). Jacob Koster had zich tijdens zijn leven opgewerkt tot accountant en had een eigen kantoor.

De Ansichtkaart toont de Diezerstraat ter hoogte van de Brouwerstraat (rechts) en de Broerenstraat (links). Rechts valt het kapitale pand Diezerstraat 58 op dat in 1666 gebouwd werd in renaissancestijl. Eeuwenlang was hier bierbrouwerij De Witte Leeuw gevestigd. Kort na 1900 liet de toenmalige eigenaar Ad. Hendriksen de onderpui optrekken in neo-renaïssancestijl. Het pand behoort nog steeds tot de mooiste in de Diezerstraat.

(Collectie HCO)

Redactioneel

Wie honderd jaar terug gaat in de tijd, treedt voorbij de maat van de menselijke horizon. Valt een periode van tachtig jaar nog binnen het leven van een opa of oma die we kunnen vragen hoe het was, daarboven moeten we het doen met wat de geschiedenis ons heeft nagelaten.

Het jaar 1905 staat in dit nummer van het *Zwols Historisch Tijdschrift* centraal. Jan van de Wetering neemt ons voorbij de menselijke einder honderd jaar mee terug in de tijd en geeft ons een blik op een samenleving in overgang. Technische vernieuwingen als elektriciteit, waterleiding, auto, fiets en trein nestelden zich in het raderwerk van de Zwolse samenleving. Emancipatiebewegingen van arbeiders, christenen en vrouwen eisten hun plaats op. Anderzijds bleef ook veel bij het oude. De boeren en boerinnen uit de omgeving bezochten nog steeds met hun waren massaal de stad, precies zoals dat al honderden jaren lang gebeurde. En het wat bedaarde tempo van Zwolle als provinciestad bleef ook grotendeels onveranderd. Toch mag het misschien tekenend genoemd worden dat in 1905 de moderne huisnummering in Zwolle werd ingevoerd. Blijkbaar was er behoefte aan een preciezere aanduiding dan voorheen. Natuurlijk, de stad was in de loop der jaren flink gegroeid. Maar blijkbaar was honderd jaar geleden ook in Zwolle de tijd dat je een brief kon adresseren met 'sjouwer Jan van Kampen, op 't Eiland' toch echt voorbij.

Omslag: *Het jaar 1905 begon met storm, sneeuw en ijs. Deze sfeervolle opname is gemaakt in de buurt van het Groot Wezenland. (Collectie HCO)*

Inhoud

Groeten uit Zwolle Annèt Bootsma-van Hulten en Wim Huijsmans 142

Zwolle in 1905

Zwollenaren op het breukvlak van twee eeuwen

Jan van de Wetering 144

Een stormachtig begin, *Zwolle tussen industrie en kleinbedrijf* 147

De geur van de nieuwe tijd, *Het straatbeeld* 154

De nieuwe tijd in huis, *Gas, licht en leidingwater* 158

'Sluipertjes maken', *Kinderen uit de tijd van Ot en Sien* 161

'Muziek voor zenuwlijders', *Ontspanning en vermaak* 164

'Tot heil onzer ribbenkast', *Sportbeoefening in Zwolle* 167

'Aan 't hoerageroep kwam geen einde', *Mobiliteit in 1905* 170

'Driewerf hoera voor de Zwolsche Vrijwilligers',
De opkomst van de fiets 174

'De tijden zijn wél veranderd', *De socialistische beweging in Zwolle* 177

'Het bruine volkje', *Het bezoek van 65 Abessijnen* 183

Er vloeit bloed, *Kermis en Koninginnedag* 185

Epiloog 187

Mededelingen 189

Auteur 190

Zwolle in 1905

Zwollenaren op het breukvlak van twee eeuwen

Jan van de Wetering

De Diezerstraat is hier in z'n oude glorie te zien. Een architectonisch gezien evenwichtig geheel van winkels en magazijnen, na zonsondergang verlicht door een lange rij gaslantaarns. Een straat ook met veel verkeer: wandelaars, boerenkarren en een paar keer per dag de paardentram. (Collectie HCO)

Op een goed verborgen plek op mijn zolder moet nog ergens een typemachine staan en al is het dan een elektrische, het lijkt een instrument uit een lang vervlogen tijd. Wanneer gebruikte ik hem voor het laatst? Eind jaren tachtig misschien of op z'n laatst in het begin van de jaren negentig. Ergens in die tijd moet de computer in mijn huis zijn verschenen, al snel opgevolgd door betere en snellere versies en vanaf dat moment begon de digitalisering van mijn bestaan, in elk geval van het op schrijven gerichte deel daarvan. Wanneer precies maakte ik de stap van pen en schrijfmachine naar computer en wanneer vervaagde mijn ergernis over het jaar na jaar toenemend aantal medereizigers dat in de trein van Zwolle naar Den Haag hun notities met driftige

tikken op het toetsenbord van hun laptop klopten? Het geheugen is een krakkemikkig mechanisme als het gaat om het reconstrueren van geleidelijk verlopende processen. En wat was mijn plaats in die digitale revolutie: was ik een koploper, een middenmoter, of een achterblijver? Bij maatschappelijke veranderingen kan niemand z'n rol ontlopen, al is het maar die van querulant die bij al die veranderingen eens stevig aan de rem gaat hangen.

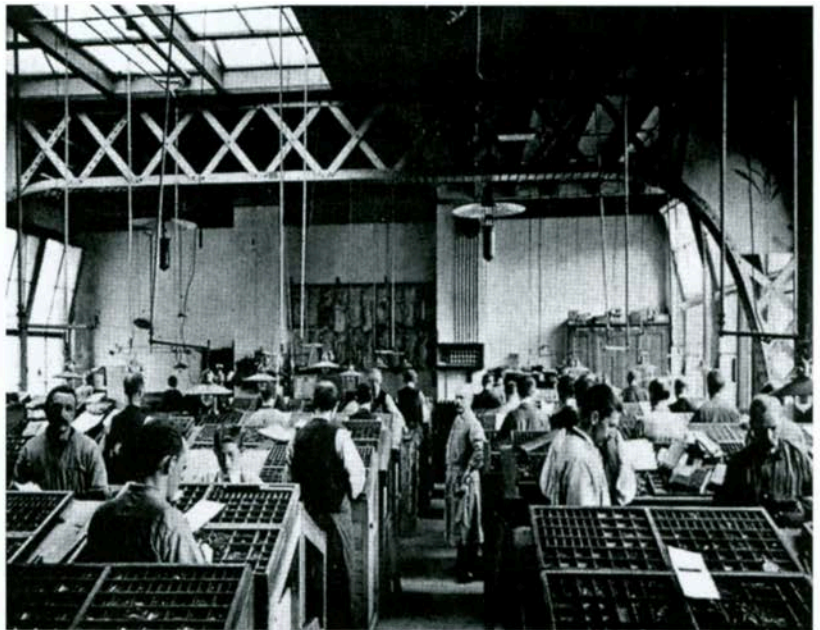
Veranderingen, wezenlijke veranderingen hebben historici altijd gefascineerd en bij wijze van tijdverdrijf vliegen ze elkaar graag in de haren over de historische grenzen die die veranderingen markeren. Op z'n minst hebben ze er een duidelijke opvatting over. Je hoeft er trouwens geen histo-

ricus voor te zijn om vertrouwd te zijn met een historische afbakening: mijn generatie duidt gebeurtenissen of ontwikkelingen uit de vorige eeuw vaak aan met 'dat was vóór de oorlog' of 'dat was ná de oorlog'. Jan ten Hove trekt in zijn onvolprezen *Geschiedenis van Zwolle* een heel andere grens. De Tweede Wereldoorlog is in zijn boek ingebed in het negende hoofdstuk (*Langs lijnen van geleidelijkheid*), dat de periode van 1920 tot 1970 beschrijft. Hij neemt daar een duidelijk standpunt over in: 'Toch kan de Tweede Wereldoorlog niet als een cesuur in de vaderlandse geschiedenis worden aangemerkt. Op tal van terreinen greep men weldra terug naar de vertrouwde vooroorlogse structuren.'

Zijn in mijn ogen opmerkelijke standpunt, maakt nieuwsgierig naar de plaats die Ten Hove aan het in dit themanummer centraal staande jaar toekent. In zijn *Geschiedenis van Zwolle* valt 1905 in de periode 1850-1920, die wordt beschreven in hoofdstuk acht: *Een samenleving in beweging*. De door Ten Hove bedoelde beweging is die van een maatschappij die zich moderniseert, een beweging van oud naar nieuw. Voor het omslagpunt in die beweging focust historicus Jan Romein in zijn boek *Op het breukvlak van twee eeuwen* op de periode rond 1900. Hij duidt daarmee een heel wat kortere periode dan Ten Hove aan, pakweg tussen 1890 en 1910. In 42 hoofdstukken beschrijft Romein evenzoveel keerpunten op vrijwel ieder terrein van de Europese samenleving. Zo behandelt hij onder meer de opkomst van het socialisme, de modernisering van de industrie, de trek van het platteland naar de stad, baanbrekende nieuwe uitvindingen en ontdekkingen op nagenoeg alle wetenschappelijke terreinen.

In dit themanummer maak ik een tijdsprong van precies honderd jaar, en beland in het Zwolle van 1905 bevind ik mij precies in de periode van het breukvlak van Romein. Ik heb dat jaar grotendeels gezien vanuit het perspectief van de krantenlezer, om precies te zijn de lezer van de *Zwols(ch)e Courant*. Dat geeft allerminst een volledig beeld van wat zich dat jaar in Zwolle afspeelde. Krantenartikelen geven tot op de dag van vandaag een verkerde blik op de samenleving, omdat ze vooral

gericht zijn op de actualiteit van opmerkelijke gebeurtenissen. Aandacht voor het 'gewone', onopvallende leven is er niet of op z'n minst veel minder. Hoewel ik mijn informatie hier en daar heb aangevuld met berichten uit de *Handelingen van de Zwolse raad* en het *Verslag van de toestand van de gemeente Zwolle over 1905*, is het totaalbeeld dus zeer onvolledig, alleen al door het ontbreken van informatie uit brieven, dagboeken en andere egodocumenten. Zoals Jan ten Hove in zijn interview in dit tijdschrift ter gelegenheid van het verschijnen van zijn boek heeft gezegd, is een groot deel van de negentiende en twintigste eeuw nog braakliggend terrein voor wetenschappelijke onderzoekers. Mijn vluchtige onderzoek naar

Al vanaf de achttiende eeuw gaf Tijn de 'Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant' uit. De uitgeverij en de zetterij waren gevestigd op de Melkmarkt. Hier zien we het personeel van de zetterij aan het werk. (Collectie HCO)

Een groepje poserende arbeiders in het late middaglicht op de Melkmarkt. (Collectie HCO)

In de Sassenstraat is hier de oude en de nieuwe wereld in één beeld gevangen. Op de voorgrond een boerin met een hondenkar en verderop in de straat een flink aantal fietsers. (Collectie HCO)

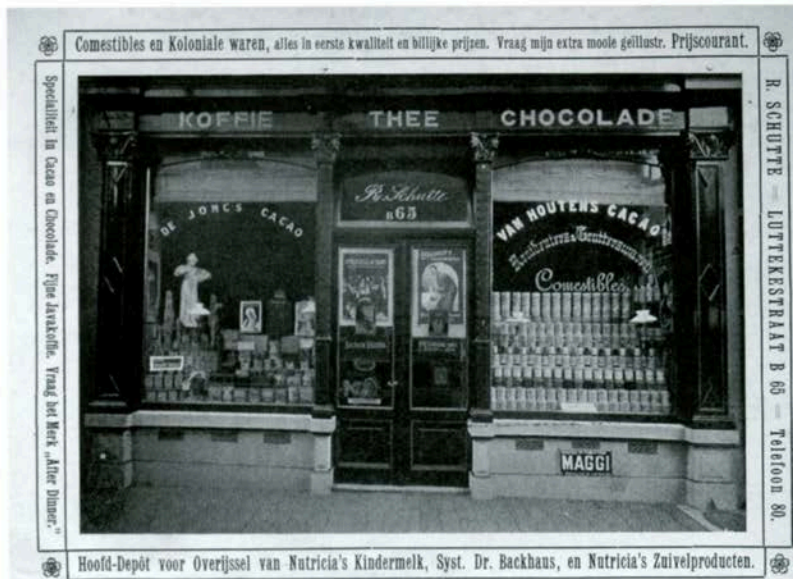

De etalage van een winkel in comestibles en koloniale waren. Advertentie uit de Zwolse stadsgids van 1904. (Collectie auteur)

Zwolle in 1905 heeft mij geleerd hoe waar die woorden zijn.

Veel van de door Romein genoemde breuklijnen kon ik vrij gemakkelijk herkennen. De Zwol-

lenaren maakten rond 1900 kennis met nieuwe uitvindingen en nieuwe denkbeelden. De opkomst van het socialisme en de arbeidersbeweging zorgden voor een breuk met de tamelijk rechteloze tijd daarvoor. Maar een breuk suggereert niet alleen dat je nieuwe wegen inslaat, maar ook dat je het oude achterlaat. Wat mij frappeerde, is dat de Zwollenaren in 1905 in twee verschillende werelden tegelijk leefden. De oude van de negentiende eeuw en de nieuwe van de pas begonnen twintigste eeuw. Die oude en nieuwe manier van leven hielden elkaar dusdanig in evenwicht dat het beeld van twee scharnierende panelen bij mij opkwam. Soms is het paneel van de oude wereld naar voren gedraaid, soms het paneel van de nieuwe wereld. En soms ook scharnieren de twee panelen naar elkaar toe en vallen de twee werelden samen. Een mooi voorbeeld daarvan is een ingezonden brief van een lezer van de *Zwolse Courant*. Hij maakte zich zorgen over een bijna ongeluk in de Koestraat: 'Heden morgen de Koestraat passerende, zag ik daar een voor een wagen van de gemeentereiniging gespannen paard totaal onbeheerd

staan. Op hetzelfde oogenblik kwam een veel geraas makende automobiel aansnorren. Het paard werd onrustig en ik verwachtte niet anders dan dat het er met wagen en al vandoor zou gaan. Hoe dichter de tuf-tuf naderde, hoe groter natuurlijk het gevaar werd dat dit gebeuren zou. Toen de automobiel het dier rakelings passeerde, dacht ik bij mezelf: dáár zul je 't hebben. Maar wonder boven wonder, het dier bleef, hoewel zeer geagiteerd, staan waar het stond.' Zo botste hét vervoermiddel uit de oude wereld, het paard, bijna met hét vervoermiddel uit de nieuwe wereld: de auto! In die tijd nog automobiel genoemd.

Hoewel de onderwerpen in dit artikel grotendeels zijn gestuurd door wat de krant dag na dag aan lezenswaardigs publiceerde, heb ik er vanaf gezien de gebeurtenissen in chronologische volgorde te behandelen. Het zou de aandacht afleiden van de thematiek van verandering. Of van stilstand, want zoals ik als geboren Zwollenaar weet: in Zwolle gebeuren sommige dingen pas jaren later dan in de rest van het land. Dat is soms leuk, soms minder leuk, maar vanuit sociaal-historisch perspectief niet minder belangwekkend.

Een stormachtig begin

Zwolle tussen industrie en kleinbedrijf

Ruim 32 duizend Zwollenaren hoorden tijdens de jaarwisseling van 1904/1905 een storm over Zwolle razen. IJzig koud moet het geweest zijn, want al op 2 januari lezen we in de krant: 't Weer is geheel veranderd. De vorst is met kracht ingevallen en overal komen de schaatsen voor den dag.' Binnen een paar dagen was de IJssel bij het Katerveer geheel met drijfijis overdekt, zodat de pont de verbinding met Gelderland niet meer kon verzorgen. Zwolle was voor even afgesloten van de buitenwereld. Overal in Zwolle werd geschaatst. Op de ijsbaan in het Groot Wezenland kon dat zelfs 's avonds, dankzij de verlichting met Weil's lampen. Dat was modern, zeer modern in die tijd. Het was een echt volksfeest, waarbij op sommige dagen het Dilettantenorkest ('s middags) en het Stedelijk Corps ('s avonds) voor muziek zorgden.

Op 7 januari stormde het nog steeds: 'De Noordwesterstorm heeft het water hoog opgestuwd in onze grachten. De lagere delen der stad staan onder. Ook het Roodetorenplein is voor een deel overstroomd.' Die overstroming van een deel van de stad was voor de Zwollenaren *business as usual*. Bij een beetje storm en het daardoor snel stijgende peil van het Zwartewater, stonden jaar in jaar uit grote delen van Zwolle blank. De schrijver van de in 1904 verschenen stadsgids *Zwolle in woord en beeld* drukte dat helder uit: 'Wanneer de wind echter uit den Noordwesten hoek blaast, wordt ditzelfde water den Zwollenaars gram, stijgt binnen enkele uren soms onrustbarend hoog, zet de wallen gedeeltelijk onder water en overstroomt de laagst gelegen straten. In den winter van 1883 inzonderheid bereikte het een ongekende hoogte en verplichtte de bewoners van sommige straten hun meubels naar boven te brengen, terwijl de kelders geheel vol liepen, en in den dijk om de Diezerpolder een doorbraak ontstond. Zwolle watervrij te maken, is een van de lastigste kwesties die nog immer op een goede oplossing wachten.'

Het jaar begon met storm, sneeuw en ijs. Deze sfeervolle opname is gemaakt in de buurt van het Groot Wezenland. (Collectie HCO)

De ijsbaan in het Groot Wezenland was zeker niet de enige plek in Zwolle waar geschaatst werd. De vorstperiode duurde bijna de hele maand januari, zodat op alle grachten en stukjes ondergelopen land volop werd geschaatst. Deze foto zal vanaf het Kerkbrugje zijn gemaakt. (Collectie HCO)

Het onstuimige weer tijdens de jaarwisseling had de redactie misschien ook beïnvloed in haar verwachtingen voor het nieuwe jaar. Het kon alle kanten op was de teneur, uitgedrukt door enkele dichtregels van de Vlaamse dichter Guido Gezelle:

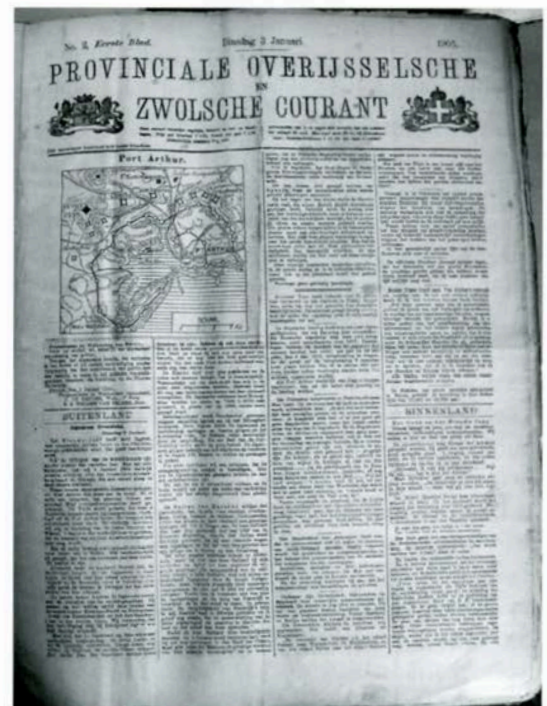
‘Het oud jaar is gekist,
genageld en begraven;
en ’t nieuwe, kort nadien,
kwam schielijk aan te draven.
Zoo ’t oude was, zoo zal
waarschijnlijk ’t nieuwe zijn,
vervuld van koud en heet,
van lieflijkheid en pijn.’

Wat somber keek de redactie terug op het afgelopen jaar: ‘De geweldige krijg in het Oosten heeft de wereld opgeschrikt.’ Gedoeld werd op de Russisch-Japanse oorlog. Onder het motto ‘Azië voor de Aziaten’ had de Japanse marine begin 1904 de Russische marinehaven Port Arthur aangevallen. Deze strijd zou de eerste helft van 1905 de voorpagina’s van de *Zwolsche Courant* blijven beheersen. In het jaaroverzicht werden geen woorden aan Zwolle vuilgemaakt. Alsof er niets was voorgevallen wat ook maar enigszins de moeite waard was. Mis-

schien was dat tekenend voor de rustige provincie stad die Zwolle in 1905 was.

Maar hoe rustig was een stad waarvan de bevolking sinds het midden van de negentiende eeuw bijna was verdubbeld? Meer dan 32 duizend inwoners telde de stad in 1905 en elk jaar kwamen er zo’n drie à vierhonderd mensen bij. Dat was niet zo zeer te danken aan nieuwkomers als wel aan een gestaag groeiend geboorteoverschot. Was het sterftepercentage een halve eeuw daarvoor nog 24 procent, in 1905 was dat percentage al gedaald tot 16,1 procent. Het is een teken dat de leefomstandigheden ingrijpend waren verbeterd.

Maar liefst tienduizend van die 32 duizend Zwollenaren woonden en werkten in de binnenstad, binnen de kring van de stadsgrachten. Een onvoorstelbaar aantal, in vergelijking met de tegenwoordige situatie, waar je op een doorsnee zondag een kanon kunt afschieten zonder iemand te raken. Zwolle in 1905 moet een uiterst levendig beeld hebben gegeven. Een stad met zoveel mensen op een relatief klein oppervlak kan geen slaapstad zijn geweest.

Rechts: Voorpagina van de 'Zwolsche Courant' van 3 januari 1905. Tijdens de Russisch-Japanse oorlog stond de strijd om Port Arthur centraal. (Zwolsche Courant, collectie HCO)

44 De THEO-FAKREL is verkrijgbaar bij O. DE LEEUW.

Zwartewater.

G. B. ACKERMANS, CONFIBREUR, Diezerstraat E 42.

ZWOLLE'S WATERWEGEN.

Als oude vesting — waarvan in denouden stadsmuur langs de zijde van de Thorbeckegracht nog sporen te vinden zijn in den vorm van een paar overblijfselen van torens, nu als pakhuizen dienst doende — is Zwolle geheel door een breede en vrij diepe gracht omgeven, die op vier plaatsen verbinding heeft met naar buiten veevende wateren: 1° rechtstreeks met het Zwartewater aan het Roodetoreplein; 2° door de Willemvaart met den IJssel en vervolgens door het Keteldiep met de Zuiderzee; 3° door de Nieuwe Wetering en verder het Almsloosche kanaal met Almelo, en 4° door de Nieuwe Vecht en het Lichtmeekanaal met de Dedemsvaart.

Een en ander pleit voor de gunstige ligging van Zwolle als handelsstad.

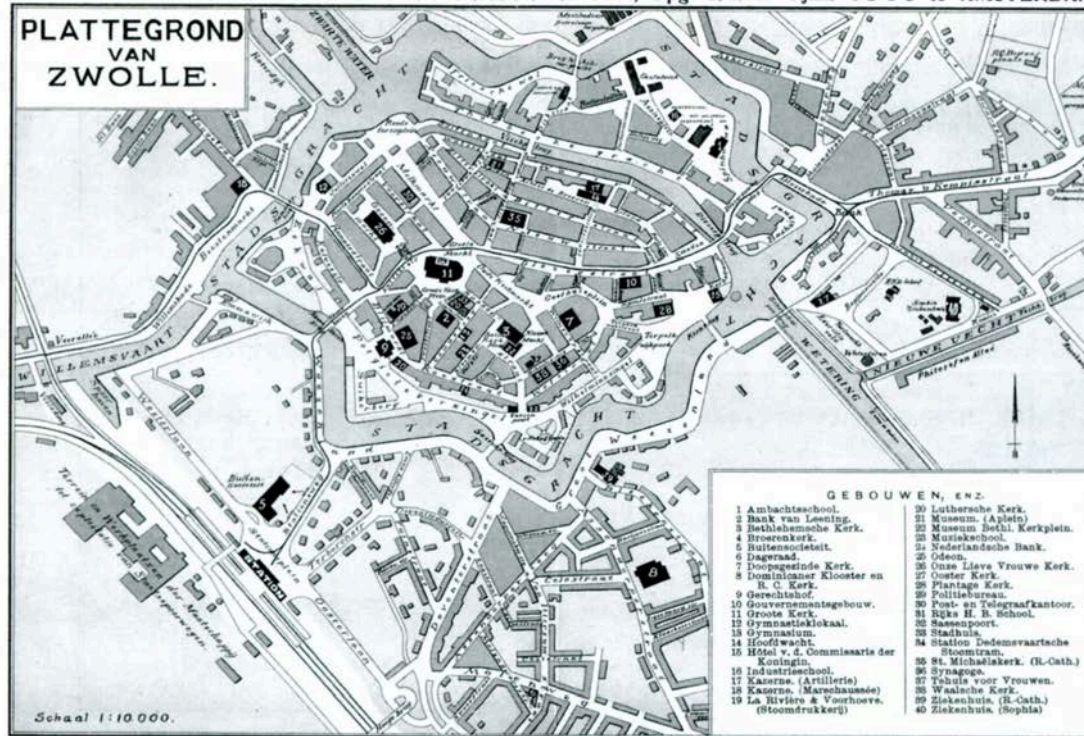
1°. Het Zwartewater loopt van Zwolle langs Hasselt, Zwartalus en Genemuiden door het Zwolsche Diep in de Zuiderze uit. Tusschen Zwolle en Hasselt, bij de buurtschap *Genes*, neemt het de Overijsselsche Vecht in zich op.

Het Zwartewater ontstaat uit de samenvloering van vier waterwegen: de ega. Sallandsche Weteringen, die na kanalisering, onder den naam van Nieuwe Wetering, de stad bereiken, en door de Thorbeckegracht zich in het Zwartewater ontlasten. Dit vrij

Steds versch voorhanden groote sortering Klein Getak.

De Zwolse stadsgids, 'Zwolle in woord en beeld', is een lust voor het oog. Tekst en beeld zijn versierd met Jugendstilelementen. Onder- en bovenaan de bladzijden adverteerden Zwolse bedrijven door middel van 'one-liners'. Hoofdsponsor was kennelijk de ijzerwaren en landbouwwerktuigenhandel van O. de Leeuw, wiens artikelen boven elke pagina werden aangeprezen. (Collectie auteur)

HOLLANDSCHE SOCIETEIT VAN LEVENSVZERKERINGEN, Oppericht in 't jaar 1807 te AMSTERDAM.

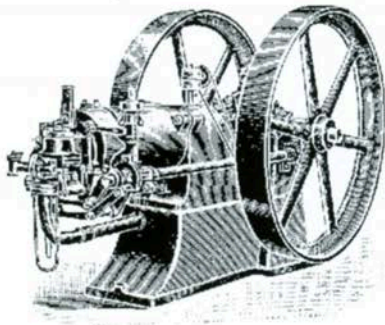

De OUDSTE van alle Levensverzekering-Maatschappijen in Nederland, op het overige vaste land van Europa en in Amerika. Hoofdkantoor: HEERENGRACHT 465 te AMSTERDAM. Telefoon No. 578. Directeur: Mr. J. P. PORTIELJE. Tweede Directeur: Mr. W. J. M. WESTERWOUDT.

Deze kaart is afkomstig uit het in 1904 verschenen boekje 'Zwolle in woord en beeld'. Vanaf de bastions in de binnenstad had je op diverse plaatsen nog een ruim uitzicht over het Zwolle omringende land. (Collectie auteur)

Th. BLAAS

Broerenstraat 342
 - - - ZWOLLE - - -

GAS- en
 PETROLEUMMOTOREN

Complete Drijfwerken

Herstelplaats van Stoom- en andere Werktuigen.

Hoe kleinschalig de industrie in Zwolle ook was, de grotere werkplaatsen gebruikten allemaal stoommachines of met gas of petroleum aangedreven motoren. Zie bijvoorbeeld deze advertentie uit de Zwolse stadsgids. (Collectie auteur)

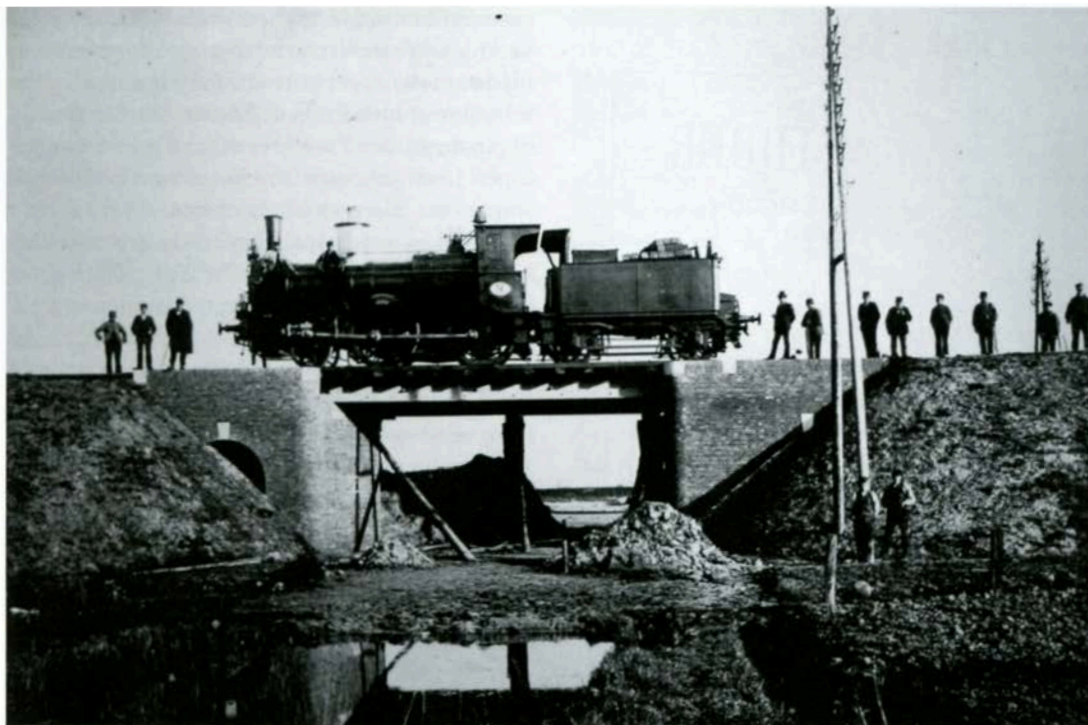
Op een plattegrond uit die tijd is goed te zien dat er buiten de grachten in vergelijking met de huidige situatie nog niet veel bebouwd was. Toch woonde tweederde van de Zwollenaren in de buitenwijken. Van oudsher woonden er veel mensen

in Dieze, met name in de 'Nieuwstad', aan en achter de huidige Thomas a Kempisstraat. Vooral in Assendorp was het aantal inwoners explosief gestegen door toedoen van de werkgelegenheid die de spoorwegen verschaften. Een stadswijk in opkomst was de Veerlallee, een deel van Zwolle dat op vrije dagen druk bewandeld werd door Zwollenaren die het Engelse Werk of het Katerveer als reisdoel hadden gekozen.

Maar op de andere dagen werkten de Zwollenaren, en hard ook! Een werkmans moest het in 1905 stellen met zeven dagen vakantie per jaar en dat bij zes werkdagen per week met werktijden van zo'n twaalf tot dertien uur per dag. De achturige werkdag was een nog ver verwijderd socialistisch ideaal. In een periode waarin grote delen van Nederland druk bezig waren de achterstand in industrialisatie (ten opzichte van de omliggende landen) in te halen, bleef Zwolle het negentiende-eeuwse kleinbedrijf trouw. Binnen de sector nijverheid was de ijzergieterij van Wispelwey de grootste fabriek en daar werkten niet meer dan zo'n tweehonderd mensen. De grootste werkgever in Zwolle was de Centrale Werkplaats van de

Hoewel Zwolle geen industriestad viel te noemen, vonden duizenden arbeiders hun werk in het kleinbedrijf. Hier zien we het personeel van olieslagerij de Aloë, onderdeel van Reinders Oliefabrieken. (Collectie HCO)

In 1905 vond een grote uitbreiding plaats van het stationemplacement. De stoomtrein zorgde voor aanvoer van bouw materiaal en voor trekkraft. In de loop van 1905 werd een locomotief naar Assendorp gebracht om ingezet te worden voor bouwwerkzaamheden, een gebeurtenis die veel publiek trok. (Collectie HCO)

spoorwegen. Die had in 1905 zo'n negenhonderd mensen aan het werk. Wie als arbeider een goeie baan wilde, ging bij het spoor werken.

Al was er dan weinig of geen grootschalige industrie in Zwolle te ontdekken, bedrijvigheid was er meer dan voldoende. De schrijver van de stadsgids uit 1904 maakte met enige trots een rondgang langs de bedrijven: 'Op het gebied van de nijverheid mag Zwolle met eere worden genoemd. Men vindt er o.a. twee ijzergieterijen, twee machinefabrieken, twee scheepstimmerwerken, touwslagerijen, likeurstokerijen, bier- en azijnmakerijen, stoomhoutzagerijen, een creosoteerinrichting, olieslagerijen, zeepziederijen, een zoutkeet, een rijwiel- en schaatsenfabriek, enz. enz. In den laatsten tijd begint het zich ook naam te maken in de meubelindustrie, in welk vak meerdere firma's reeds hun werk op tentoonstellingen bekroond zagen.'

Al die bedrijven kon je als bezoeker van Zwolle al van verre horen en ruiken. Er was naar hedendaagse maatstaven erg veel te zien. De stadsgids

nam de lezer mee op een serie wandelingen door Zwolle. We volgen de schrijver even vanaf het moment dat hij de Thorbeckegracht uitliep: 'Wij wandelen de gracht af tot aan de Dijkstraat, recht

Personeel van de Centrale Werkplaats bij het station. (Collectie HCO)

Om de paar jaar verscheen in Zwolle het Adresboek van de stad. Een uitgelezen plek voor winkeliers om in te adverteren. Deze bladzijde komt uit het Adresboek van 1906. (Collectie HCO)

O. DE LEEUW, Diezerstraat

De ijzerwaren en landbouwwerktuigenonderneming van O. de Leeuw in de Diezerstraat verkocht ondermeer allerlei soorten kachels. (Zwolsche Courant, collectie HCO)

G. Joh. RIDDER
 Nieuwstraat C 64
 —————
 Eenig contractant voor geheel Overijssel
 VAN HET OM KWALITEIT EN GOEDKOOPT GUNSTIG BEKENDE
 GEDEPONEERD MERK
Nationaal Licht
 UITGEBREIDE SORTEERING
 GASGLOEILICHT, GLAZEN, BALLONS
 enz.
 —————
 Nieuwstraat C 64
G. Joh. RIDDER

tegenover de Vischpoortenbrug, in welke straat het in 1889 gestichte Badhuis is te vinden der Nieuwe Zwolsche Badinrichting; komen zóó op den Frieschen Wal, met aan de linkerzijde de olieslagerij "De Volharding" van den heer Jacob van Assen Hzn.; vóór ons uit de brug over de Achtergracht, in welke nabijheid de ijzergieterij van de firma Wispelwey & Co is gelegen, en die leidt naar de bergplaatsen van petroleum en de mestloodsen op den Holtenbroekerdijk. We gaan de brug niet over, doch vervolgen onzen weg langs de Stads-teekenkamer, en het bureau van den Gemeente-architect, tot de Ruiterswallen, die in 1788 zijn gebouwd en waarin 160 paarden plaats konden vinden, doch die bij gebrek van cavalerie, voor allerlei doeleinden zijn gebezigd, en nu onder den naam van Passantenhuis, gedeeltelijk voor ziekenhuis en verder tot berging van allerlei zaken dienen. De Gasfabriek volgt dan, opgericht op een

gewezen bastion in 1847 en sindsdien meermalen vergroot. We steken nu het Assiesplein over, voorbij de in 1900 opgerichte Huishoud- en Industrijschool voor meisjes (in de houten Emmaschool).'

In de grotere Zwolse bedrijven waren de afgelopen jaren moderne machines verschenen. Dat waren niet alleen stoommachines. Bij maar liefst 38 bedrijven werd gas als drijfkracht gebruikt. Hoe kleinschalig de bedrijven in Zwolle ook waren, het is dus niet zo dat ze blind waren voor nieuwe technieken.

Maar niet iedereen werkte in zo'n werkplaats. Een blik in het Adresboek van Zwolle (1906) leert dat veel Zwollenaren nog steeds op traditionele wijze in hun broodwinning voorzagen. Er waren bijvoorbeeld 32 barbiers en kappers, 11 borstelmakers, 80 broodbakkers, 6 handelaren in hoeden en petten, 8 handelaren in grutten, 14 grossiers in koloniale waren, 19 kuipers, 14 handelaren in turf en hout, 16 bierhandelaren en maar liefst 86 tappers en slijters en 27 smeden, verdeeld in die voor hoeven, huizen, kachels en rijtuigen. Hetzelfde adresboek laat ook voor die tijd nieuwe beroepen zien. In Zwolle werkten al vier fotografen en twaalf handelaren in rijwielen. Dat is relatief veel, want zo lang bestond de commerciële uitbating van de fotografie en de fiets nog niet. Modern waren ook de 23 agenten in assurantiën. In de negentiende eeuw ging het grootste deel van de bevolking namelijk nog volledig onverzekerd door het leven.

Het percentage buitenshuis werkende vrouwen en kinderen was laag. Er werkten vrouwen in de kleinschalige naaiateliers, maar fabrieksmeisjes, zoals de katoenindustrie in Twente die kende, waren er in Zwolle niet. Wel vonden veel vrouwen werk als dienstmeisje. Uit de bijna dagelijkse advertenties in de *Zwolsche Courant* blijkt dat er veel vraag was naar zo'n hulp in de huishouding. Wat rijkere families hadden er soms twee of drie in dienst. Die dienstmeisjes kwamen niet alleen uit Zwolle, maar ook uit de wijde omgeving en af en toe zelfs uit Duitsland. Samen met alleenstaande vrouwen waren ze buiten de werktijden aan hun eigen lot overgelaten. Die positie deelden ze met alleenstaande vrouwen en meisjes die tijdelijk

De moeizame oversteek van de IJssel met een pontveer betekende vaak lange wachttijden voor de reizigers. Geen wonder dat op deze plek twee uitspanningen te vinden waren om het wachten te bekorten. Ook was het Katerveer voor veel Zwollenaren een geliefd uitstapje op zondagen met mooi weer. Aan de rechterkant is te zien dat met de fiets ook de eerste fietsenrekken in het straatbeeld verschenen. (Collectie HCO)

De geur van de nieuwe tijd Het straatbeeld

Al die kleine bedrijven waren voor een groot deel in de binnenstad gevestigd. Samen met de vele winkeltjes, hotels, restaurants, cafés, kroegen en niet te vergeten de dagelijkse boerenmarkten, moet dat een ongemeen levendig straatbeeld hebben opgeleverd. Zwolle telde volgens de stadsgids maar liefst 19 hotels en 21 restaurants en koffiehuisen, twee melkinrichtingen, twee gaarkeukens en drie onthouderslokalen. De cafés en kroegen werden in de stadsgids helaas niet genoemd, maar het aantal van 86 tappers en slijters uit het adresboek geeft waarschijnlijk een aardige indicatie. Daarbij moeten we niet vergeten dat naast de Buitensocië-

Een gezelschap dames in de theetuin bij het Katerveer. (Collectie HCO)

teit en een ontspanningstuin aan het Groot Wezenland in de onmiddellijke nabijheid van de stad nog eens twaalf andere zogenaamde uitspanningsplaatsen te vinden waren: de gelegenheid Zomerzorg en café Halfweg in de Veerallee, de theetuin van Thijssen achter den Berg, café Katerveer en café IJsselzicht, de zaak van weduwe Zwaakenberg in het Nieuwe Werk, de Bierton (toen al!) in de Schellerallee, de Hanekamp, café Ruimzicht en In de Wipstrik aan de Wipstrikkerallee, uitspanning Op den Sint-Agnietenberg en de Pelikaan aan de Meppelerstraatweg.

Dit straatbeeld zal niet veel hebben afgeweken van dat van andere Nederlandse steden. Maar naast al die kleine bedrijven en de vele horecagelegenheden werd het straatbeeld van Zwolle in 1905 in hoge mate bepaald door de voortdurende aanwezigheid van boeren. Nog in 1920 schreef een bezoeker van Zwolle: 'Het rijk der boeren is niet ver te zoeken, het grenst aan de muren, ge stapt uit de stad zóó in de weilanden. En wel ziet ge de weilanden beginnen, maar ge ziet ze niet meer uitscheiden. Heerlijk zo'n groene verte, vlak als een tafel, zich uitstrekkend tot aan de kim, nauwelijks onderbroken door een eenzame hoeve met boom- en hooibergen, door een buitengoed met warande, door een eindeloze straatweg met boomen beboord.'

In 1905 was het agrarische karakter van Zwolle en omgeving zo mogelijk nog veel groter. Zwolle was een kleine stedelijke enclave in een omgeving die verder vooral bestond uit groene weiden met veel, heel veel koeien. Niet voor niets had Zwolle, vanuit Nederlands perspectief, een belangrijke veemarkt. En al die boeren bezochten regelmatig de stad. Ze verkochten er in het centrum groente, boter en melk. Dat was al eeuwen zo, maar toch veranderde er rond 1900 iets. Op foto's uit die tijd is te zien dat met name de boerenvrouwen nog wel in klederdracht over straat gingen, maar bij de boerenmannen lag dat anders. Meer en meer namen zij de kleding over van de mensen uit de stad. Bewust of onbewust wilden ze niet direct meer als boer herkenbaar zijn. Het was een landelijke trend. Een conservator van het Stedelijk Museum in Amsterdam zag die gedaantewisseling met lede ogen aan: 'Verheuge men zich thans nog

Elke dag weer trokken tientallen boeren en boerinnen uit de wijde omgeving naar Zwolle om daar hun waren aan de man te brengen. We zien hier een groepje eierverkoopsters in de klederdracht van de streek. (Collectie HCO)

in het kleurrijk kleed, getuigende van volkseigen smaak en vinding, waarmee de landbouwers nog zoo gunstig afsteken tegen de gedachtenloze nadoenerij van de burgers.'

Maar hoe de Zwolse boeren en boerinnen ook gekleed gingen, in 1905 ging het ze voor de wind en dat had weer een gunstig effect op de middenstand. Dat was althans de visie van het stadsbestuur in het jaarverslag: 'Het jaar 1905 zal ongetwijfeld met gulden letters in de annalen van het boerenbedrijf gegrift staan als een alleszins voordelig jaar, waardoor de koopkracht dan ook belangrijk gestegen is. (...) Voor onzen middenstand is de betere positie van den boer een zaak van aanbelang. Die onze straten doorkruist, zoowel de hoofdwegen als de zijstraten, ziet overal in verruiming of verfraaiing der winkels of magazijnen dat het de betrokkenen goed gaat en dat het niet aan ondernemingsgeest ontbreekt.'

Het levendige beeld van Zwolle werd nog eens versterkt door de voortdurende aanwezigheid van paarden in de stad. Ze werden gebruikt voor zowel

passagiers- als vrachtvervoer. Vrachtauto's waren er nog niet. Het stadsgeluid moet voor een belangrijk deel zijn bepaald door het geratel van de met metaal beslagen wielen van de karren, koetsen en wagens. Hoefsmeden en stalhouderijen, overal in de stad aanwezig, zorgden voor de verzorging van al die paarden. Voor de Zwollenaren van toen was

Bij de Harmonie aan de Grote Markt stonden elke dag boeren met melk en boter. De boerinnen zijn door hun kleding goed te onderscheiden van de andere Zwolse vrouwen. Het kledingsverschil tussen boeren en mannelijke stedelingen was veel minder groot. (Collectie HCO)

Een kijkje vanuit de Oude Vismarkt op de boerenmarkt van het Gasthuisplein. Een voor die tijd bijzondere goed gemaakte foto, omdat het in de beginjaren van de fotografie niet eenvoudig was om bewegende beelden vast te leggen. (Collectie HCO)

De Diezerstraat ter hoogte van de Smeden. Zwolle telde in 1905 in de binnenstad talloze smeden en stalhouderijen. Niet alleen boeren gebruikten paard en wagen, ook de meeste handelaren uit de stad vervoerden er hun vrachten mee. Pas in de jaren dertig verscheen de eerste vrachtauto in Zwolle. (Collectie HCO)

er niets nieuws onder de zon, ze waren van kindsbeen af opgegroeid met paarden in hun nabijheid. Toch was er een kentering merkbaar: de stads-

mens uit 1905 begon opeens dingen te ruiken die hij in de eeuwen daarvoor nooit geroken had. Zo klaagden in maart bewoners van de Blijmarkt tegen een raadsbesluit om het afvoeren van de mest uit de mestbalken uit te stellen tot elf uur 's morgens. Op de Blijmarkt was namelijk een stalhouderij gevestigd. Elke morgen werd er zo'n vieze vochtige lucht verspreid, dat je de ramen dicht moest houden. De klagende burgers vonden het raadsbesluit 'een teruggang op de weg der beschaving'. 'Die stalhouders doen alsof ze alleen in de stad wonen', schreven de buurtbewoners. De klacht tegen stankoverlast kan er paradoxaal genoeg op wijzen dat het in 1905 juist minder begon te stinken in de stad. De mest werd vaker en beter opgeruimd, als het kon op een plaats waar niemand er last van had. Wat eeuwenlang gewoon was geweest, werd uitzondering en dus een reden tot klagen. Er was een nieuwe tijd aangebroken!

Over tijd gesproken, ook de beleving daarvan was aan verandering onderhevig. Om te zien hoe laat het was, keken de Zwollenaren al honderden jaren niet op hun horloge, maar op de wijzerplaat van de klok op de Peperbus. Als die klok wat voor of achter liep, dan had niemand daar moeite mee.

Maar met de komst van de paardentram op de Grote Markt veranderde dat. In de *Zwolsche Courant* wees een ingezonden brieven-schrijver op een probleem dat veroorzaakt werd door een botsing van de oude en de nieuwe wereld. Hij schreef: 'Er wordt over geklaagd dat de wijzers op de wijzerplaten van de klok op den Grooten Toren (de Peperbus) ongelijk verspringen, waardoor er alle kans bestaat op te laat komen, als men van de tram op de Grootte Markt gebruik wil maken. De wijzerplaat op de noordzijde van den toren wijst 1,5 à 2 minuten achter bij die op den oostkant, en de conducteur houdt rekening met laatstgenoemde, zoodat personen die op den noordkant letten meermalen juist ter plaatse verschijnen als de tram de Luttekestraat al is ingedraaid. Zou de directie niet als vertrekuur kunnen nemen de wijzerplaat aan den noordkant? Of zou de stadsuurwerk-maker de wijzers niet tot hun plicht kunnen brengen? Dat laatste zou zeker het beste zijn.'

Een deel van de reizigers zal in de melksalon op de Melkmarkt op die paardentram hebben gewacht. Dat suggereerde tenminste de stadsgids:

Voor het vervoer van kleinere vrachten was een bakfiets ongetwijfeld een veel sneller vervoermiddel dan de traditionele paard en wagen. Advertentie uit 1905. (Zwolsche Courant, collectie HCO)

'Verlaten wij thans de Grootte Markt en wenden ons naar de Melkmarkt, een breede doch korte straat met dubbele bomenrij, waarvan de voorste helft sinds eenige jaren door jongere zijn vervangen. Wilt ge soms eerst even uitrusten, dan kunt ge dit uitstekend doen in de Zwolsche Melkinrichting, tevens wachtkamer van de tram. Gij kunt hier binnen of buiten zitten en u in het schoone gezicht temidden van het gewoel op uw gemak verlustigen.'

In 1905 is de Melkmarkt nog voorzien van een dubbele bomenrij. Enkele jaren later werden ze omgehakt. De nummers op de bomen verwijzen naar de plekken voor de markttramen. (Collectie HCO)

Rechts: De gasfabriek was van uitzonderlijk belang voor de Zwollenaren. De fabriek zorgde voor licht en kookgas en dat betekende een revolutie in elk Zwols huisgezin. Alleen voor de armsten was de prijs voor de levering van het gas nog te hoog. (Collectie HCO)

De stadsgids eindigde zijn tocht op het Rode Torenplein, waar hij de visafslag aantroef en aan de linkerkant de grote stoom-bierbrouwerij en mouterij Het Schaaap: 'Gij ziet den steiger, waar de nieuwe salonboten der Zwolsche Nachtstoomboot-Onderneming, varende op Amsterdam, aanleggen en het sierlijke houten kantoortje dier onderneming in de nabijheid.'

Het romantische beeld dat de stadsgids opriep, had ook een keerzijde. Een briefschrijver in de *Zwolsche Courant* beklagde zich bijvoorbeeld over overlast van honden op de Melkmarkt. 'De hondenplaag voor de Melkmarktbezoekers is weer in volle gang. Oorverdovend klinkt het geblaf en gehuil. Soms is het een hond die aan een tijdelijk onbeheerde kar gebonden zijn noodkreten slaakt, of zich verdedigt tegen plagende jongens, die van de afwezigheid van de boer of boerin gebruik maken om het dier te sarren, maar ook brengen de honden elkaar aan de gang.'

De nieuwe tijd in huis Gas, licht en leidingwater

In deze advertentie is nog een ouderwets kooktoestel afgebeeld. In de tekst ernaast wordt echter ook de aandacht gevraagd voor de moderne gastoe-stellen, die in snel tempo het petroleumstel zouden vervangen. (Zwolsche Courant, collectie HCO)

'Op een wandtafeltje begonnen flauwtjes zich de vormen te omtrekken van een keukenlampje zonder kap, het glas zwart gewalmd op de glazen peer, het blikken reflectortje zoo bevuild, dat het dof-zwart zonder een enkel glimlicht daár stond in de schemering. Flauwe stank van petroleum, van vuil vaatwater, verwaarloosde gootsteen wasemde in de ruimte.'

Deze treffende beschrijving van de woonsituatie van een Amsterdams arbeidersgezin komt uit het in 1899 verschenen boek *Zondagsrust* van Frans

Coenen. In Zwolle was het rond de eeuwwisseling niet anders. Tot ver in de jaren negentig van de negentiende eeuw waren de meeste huizen in Zwolle niet goed verlicht en niet voorzien van een waterleiding. En buiten was het niet anders. Nog in 1905 reden twee voermannen ten gevolge van de duisternis met wagen en al het water in. Ze zagen geen hand voor ogen. Rond 1900 stonden buiten hier en daar wel lantaarns, maar die brandden op petroleumpitjes of zogenaamde gloeiende spijkers, elke dag weer ontstoken door lantaarnopstekers. In zeer korte tijd kwam er letterlijk en figuurlijk licht in de duisternis.

In zekere zin maakten de Zwollenaren rond de eeuwwisseling een revolutie mee, die zich qua snelheid laat vergelijken met de digitale revolutie in onze tijd. De zeker voor die tijd razendsnelle invoering van gas en goed drinkwater moet voor veel Zwolse huisgezinnen een verbijsterende ervaring zijn geweest. In 1905 zaten ze middenin deze ontwikkelingen. Sinds kort was gas voor privé-gebruik beschikbaar gekomen. En gas betekende dat de burgers op eens de beschikking hadden over helder licht, zowel binnen als buiten het huis. Al die eeuwen daarvoor was de petroleumlamp na zonsongang de enige, uiterst zwakke, lichtbron. De beschikbaarheid van gas had ook een revolutie in de manier van koken tot gevolg. De Zwolse middenstand reageerde direct op al deze ontwikkelingen. Firma Mesdag aan de Melkmarkt

VRAAGT HET
**Nieuwe
Petroleumstel**
met extra breeds pitteu en met dezerij
Twee- en Drievlams
f3 f4
J. M. Dirk Stroink & Co., Zwolle.

Ook voor Gaskomforen,
Kook- en Gasfornaizen,
evenals alle andere soorten
Kookinrichtingen
wende men zich tot

adverteerde met een heel assortiment van nieuwe hulpmiddelen: gasleidingen, waterleidingen, elektrische schellen, telefoons, acetyleengasinstallaties, gaslampen, gaskachels, gaskooktoestellen, badinrichtingen (voortaan was het water in bad of teil schoon).

Al in 1848 waren in de binnenstad van Zwolle bij wijze van proef de eerste gaslantaarns geplaatst en in gebruik genomen. Dat was mogelijk door de gasfabriek die in die tijd in exploitatie werd genomen. Maar voor huishoudelijk gebruik werd de grote sprong voorwaarts pas gemaakt in 1894 met de komst van het gloeilicht. Tussen 1895 en 1905, in tien jaar tijd, steeg het aantal gasgebruikers in Zwolle van 1530 naar 4232, bijna het drievoudige. In 1905 had bijna driekwart van de ruim zesduizend huishoudens de beschikking over gas voor licht en voor het koken. Het armere deel van de bevolking liep wat achterop, want er moest natuurlijk wel betaald worden voor dat gas. Pas in 1912 werd het gaslicht vervangen door elektrisch licht.

De nieuwe verlichtingsmogelijkheden zorgden ondertussen voor problemen waar niemand op had gerekend. Rijtuigen, voertuigen en fietsen moesten voortaan van een brandende lantaarn zijn voorzien. Maar, merkten de boeren op, de voerman kon vanuit zijn rijtuig de weg beter zonder lantaarn zien dan met een lantaarn. Een briefschrijver: 'Ja, bij mistig weer is het hem totaal onmogelijk van den weg iets te zien als hij den lantaarn aan heeft, waardoor het rijden onder zulke omstandigheden gevaarlijk is. (...) Ten tweede is bij lichte maan de lantaarn geheel nodeloos. Ten derde veroorzaakt de verordening aan de boeren een grooten last. Veel boeren moeten om bij de weide te komen waar het melkvee loopt, langs den weg soms over een afstand niet grooter dan 5 minuten gaans. Voor dien kleinen afstand moeten ze een betrekkelijk groote drukte maken en is het bijkans niet mogelijk door het aanhoudende stooten van den wagen, een gewone boerenwagen, de lantaarn brandende te houden.'

Een zeer belangrijke verbetering was de komst van de waterleiding. Eeuwenlang taptten de Zwollenaren water uit waterputten en pompen. Dat

129

GASLEIDINGEN
WATERLEIDINGEN
ELECTRISCHE SCHELLEN
TELEFONEN
ACETYLEENGAS-INSTALLATIES
GASLAMPEN
GASKACHELS
GASKOOKTOESTELLEN
BADINRICHTINGEN, Enz.

Levert M. MESDAG
Melkmarkt A 10. **ZWOLLE.**

Magazijn van Fabrieksbenoodigdheden

ALS:

.. .. .	DRIJFRIEMEN
.. .. .	VERPAKKINGEN
.. .. .	STOOMKRANEN
.. .. .	SMEERTOESTELLEN
.. .. .	MACHINE-OLIËN
.. .. .	GEREEDSCHAPPEN

en alles wat tot het vak behoort

M. MESDAG
Melkmarkt A 10 - **ZWOLLE.**

De Zwolse bedrijven gingen met hun tijd mee. Zo adverteerde de firma Mesdag met allerlei voor die tijd nieuwe producten. Afbeelding uit de Stads-gids van 1904. (Collectie auteur)

De Poort van Cleve was een café aan de Diezerstraat. Boven de leestafels zien we gaslampen in plaats van de traditionele olielampen. Gasverlichting was een van de grote veranderingen voor de Zwollenaren in de jaren rondom 1905. (Collectie HCO)

leverde vaak dramatisch slecht water op en dat had al even dramatische gevolgen voor de gezondheid. Een letterlijke bron van ellende was bijvoorbeeld de watervoorziening in Dieze. Raadslid D.

Het interieur van de uitspanning aan het Katerveer maakt een wat deftige indruk. De olielampen getuigen van het feit dat ze wat de verlichting betreft, alles nog bij het oude hebben gelaten. Vergelijk de foto van het interieur van de Poort van Cleve. (Collectie HCO)

Naast de komst van het gas was de invoering van de waterleiding de tweede grote technologische verandering in het bestaan van de Zwollenaren. In 1905 had inmiddels al meer dan negentig procent de beschikking over stromend water in eigen huis. In de gemeentelijke aanbestedingen uit dat jaar is te lezen dat de vele stadspompen in ijlt tempo werden gesloopt. Hier zien we er nog een in de Kamperstraat. (Collectie HCO)

Wicherlink merkte in de raadsvergadering van 2 september 1884 op dat het water uit pompen en putten in Dieze zeer te wensen overliet. In het verslag van de raad lezen we: 'Spreker haalt als voorbeeld aan een put buiten de Diezerpoort, die blauw water bevat, welk water naar hem werd medegedeeld gelukkig wel niet gedronken wordt, omdat het wel wat al te erg is, maar toch voor huiselijk gebruik gehaald wordt. Uit andere putten drinkt men het echter wel, ook al ontlast zich daarin, zooals werkelijk met een put het geval is, menage- en ander vuil water langs kleine gootjes en al ziet dit water ook geel en groen.'

Pas in 1889 liet de gemeenteraad een onderzoek instellen naar de technische en financiële mogelijkheden van de aanleg van een waterleidingnetwerk voor de drinkwatervoorziening. Na talrijke onderzoeken konden ze beginnen. Op 29 december 1892 vond de feestelijke opening van de gemeentelijke waterleiding plaats. In datzelfde jaar was ook de bouw van de watertoren op de Turfmarkt voltooid.

Daarna ging het snel. Rond de eeuwwisseling waren er ongeveer 1900 aansluitingen en in 1905

was dat aantal opgelopen tot 5600, dat wil zeggen dat bijna negentig procent van de huishoudens toen over goed leidingwater beschikte. Voordat de waterleiding er kwam, vond er in de Zwolse raad een principiële discussie plaats over de vraag of dat gemeentewater gratis verstrekt moest worden. Dat was een kwestie van belang, want gratis water betekende dat ook de allerarmsten erover konden beschikken. Tegenstanders betoogden dat gratis water de huisjesmelkers in de kaart zou spelen. Volgens een raadslid was de redentie van de verhuurders: 'Waarom zouden wij kosten maken (voor het aanleggen van waterleidingen), gij kunt toch gratis water krijgen?' Uiteindelijk besloot de raad alleen tegen betaling water te verstrekken, maar tegelijkertijd in de achterbuurten een paar aftappunten te plaatsen waar de armen gratis water konden tappen. De verbetering van de watervoorziening in Zwolle kwam net op tijd, want ons land werd juist weer getroffen door de 'Aziatische ziekte': de cholera. Nauwelijks twintig jaar daarvoor waren er nog maar weinigen die een verband legden tussen de slechte kwaliteit van het water en deze ziekte.

'Sluipertjes maken' Kinderen uit de tijd van Ot en Sien

In de meeste van die huishoudens, al dan niet aangesloten op water en gas, woonden kinderen en die moesten volgens de nieuwe schoolwet allemaal verplicht naar school, de lagere school wel te verstaan. Want alleen een kleine bovenlaag ging verder naar het hoger en eventueel universitair onderwijs. De rest volgde een beroepsopleiding of ging aan het werk. Die schoolplicht werd nog maar sinds kort streng gehandhaafd. Oogluikend werd tot het eind van de negentiende eeuw toegestaan dat kinderen in bepaalde tijden van het jaar thuis werden gehouden. Dat gebeurde met name op het platteland rondom Zwolle, zoals in Dieze. In de tijd van nog niet gemechaniseerde landbouw waren in het oogst- en hooiseizoen vele handen nodig. Maar in 1905 zien we dat de nieuwe tijd z'n intrede had gedaan. Veel werk op de boerderij of niet, de kinderen moesten gewoon naar school. Nauwkeurig hielden de meesters en juffen het schoolverzuim bij. Voor heel 1905 kwam dat maar 89 keer voor. De redenen voor dat schoolverzuim

Ongeveer op de plaats waar nu het standbeeld van Thorbecke staat, zijn drie mannen bezig met het aanleggen van een waterleiding. Vele delen van Zwolle zullen in deze jaren opengebroken zijn geweest voor dit soort werkzaamheden. (Collectie HCO)

De school van meester Wijnbeek was zeer bekend om z'n goede onderwijs. Hier zien we hem met een van de klassen, waarschijnlijk rondom 1910. (Collectie HCO)

doen nog steeds negentiende-eeuws aan. Voor spijbelen hadden ze een aardige uitdrukking: 'sluipertjes maken'. Dat kwam acht keer voor. In zes gevallen werden kinderen 'in dienst van vreemden geplaatst' en in vier gevallen ging het om 'armoede', dat wil zeggen: gebrek aan voedsel en schoei. De opzichters signaleerden schrijnende gevallen, bijvoorbeeld een kind dat vanwege haar zwak gestel op last van de geneesheer niet naar school mocht, maar door de ouders 'heimelijk naar een fabriek werd gezonden.'

In deze tijd dachten onderwijzers zorgvuldig na over pedagogische en didactische kwesties. In 1905 ging de discussie onder andere over een voorstel van een gemeentelijk schoolbestuur de och-

tendlessen voor de kleinsten te beperken tot twee uur (tussen negen en elf uur) in plaats van drie uur. Een adviescommissie adviseerde na overleg met de schoolhoofden negatief over dit voorstel. 'De hoofden oordeelden dat een schooltijd van 2 uren achtereen veel vermoeiender is dan van 3 uren, afgewisseld door speeltijden; ook is een groot bezwaar dat het voor ouders uit den arbeidersstand ondoenlijk is die jonge kinderen op een uur van school te halen waarop de huisvrouw druk bezig is met de zorg voor het middagmaal. Het voornaamste resultaat van die maatregel zou zijn dat die jonge kinderen nog meer op straat rondsletterden dan ze nu al doen.'

Soms had het z'n voordelen dat bepaalde veranderingen in Zwolle wat later intraden dan elders. Zo lezen we in het jaarverslag dat de tucht in 1905 weinig te wensen overliet en dat slechts één leerling wegens gebrek aan ijver verwijderd dreigde te worden. Edoch: 'Gelukkig is hij tot inkeer gekomen en hij doet nu zijn best.'

Schoolreisjes waren er ook in 1905. Eén van de schoolmeesters schreef er een uitgebreid verslag over in de *Zwolse Courant*. En al was het reisdoel in onze ogen wat wonderlijk, het geheel ademde toch de geest van de wereld van Ot en Sien (boekjes die in dezelfde tijd verschenen). De oudere kinderen gingen naar Harderwijk en Nunspeet, de jongsten naar Hattem. Over het bezoek aan garnizoenstad Harderwijk schreef de schoolmeester: 'Daar was het den achtsten juli. 't Weer? 't Kon niet mooier. Gezwegen van de blijde, in keurigen zomerdos gestoken kinderschaar, voorzien van mandjes, taschjes en trommeltjes met proviand, onder vrolijk gezang geestdriftig optrekkend naar het station. Maar luide gewaagd van de nette en geschikte wagens, die de Centraal (de Zwolse spoorwegen) gereed had staan, om de jeugdige reizigers waarvan de meesten voor 't eerst met het spoor kennis maakten, te vervoeren. (...) Te Harderwijk wordt uitgestapt en na enkele oogenblikken is het vrolijke troepje in flinken opmarsch naar het oude zeestadje. Hoe frisch waait over de weilanden het zeewindje en hoe vol verrukking wordt reeds van verre de groote plas (de Zuiderzee) begroet. Daar gaat het de hoofdstraat binnen en weldra wordt een wijde poort zichtbaar met eenige uitkijkende militairen ervoor. Vrolijke muziek klinkt naar buiten, uitnoodigende om de binnenplaats op te treden. Militaire geleide staat klaar en het plein wordt rondgemarcheerd; de aangrenzende gebouwen in oogenschouw genomen; gymnastiekzaal, cantine en keuken bekeken en straks wordt opgemarcheerd, onder daverende en opwekkende tonen, totdat de laatste buiten de poort is. Dat pakt voor 't heele leven!'

De rit per trein liet zien dat een nieuwe tijd was begonnen, maar uit de volgende beschrijving van een bezoek aan een uitspanning blijkt dat op veel andere terreinen alles bij het oude bleef. Daar op een terras in Harderwijk, schreef de schoolmees-

ter, werd 'de melk en grenadine, met gulle hand geschonken, wat tot een toppunt van genot voert, niet alleen voor de kinderen, maar ook voor de begeleiders.'

Pedagogische vernieuwing of niet, in het jaarverslag van de gemeente werd flink geklaagd over de kwaliteit van de schoolgebouwen. De scholencommissie rapporteerde daarover: 'Op vele scholen bleken de ventilatiemiddelen buiten gebruik te zijn of onoordeelkundig gebruikt te worden. Zoo vonden wij schuiven vastgeroest of zonder knoppen, koorden gebroken, zomer-ventilatiekleppen waar de winterventilatie daartoe was aangewezen. In vele lokalen wordt slechts geventileerd door het openzetten der ramen (...) Het is dan ook niet te verwonderen als in zulke lokalen een onaangename reuk wordt waargenomen. (...) Daar de temperatuur van het vertrek en de zuiverheid van de lichamen der leerlingen en van hunne kleren sterk influenceeren op de hoedanigheid der lucht, kan men door den reuk niet uitmaken in hoeverre de lucht meer of minder bedorven is.'

Een kledingadvertentie uit de krant van 1905. (Zwolse Courant, collectie HCO)

Gebrs. Bervoets.

Speciale aanbieding
**COSTUMES,
 BLOUSES,
 PANTALONS**
 en
FANTASIEVESTEN.

De Magazijnen zijn
 tot en met 1 Sept.
 na **NEGEN UUR** gesloten
 behalve 's Zaterdags.

Geen wonder dat de commissie ook de toiletten niet naar behoren vond: 'Veel privaten en urinoirs zijn verre van reukloos; zelfs in vele lokalen heeft men last van stank, bijvoorbeeld door het ontbreken van gangen en portalen tusschen de leslokalen en die inrichtingen of door het blootgesteld zijn aan wind. (...) Nergens wordt papier op de privaten aangetroffen, wat toch een gemis moet zijn voor kinderen, die het thuis gewoon zijn te gebruiken.'

Tot slot noemde de commissie twee scholen die nog niet beschikten over gasverlichting. Waaruit we mogen afleiden dat dat gaslicht in het grootste deel van de scholen inmiddels wél was ingevoerd.

'Muziek voor zenuwlijders'

Ontspanning en vermaak in 1905

De mannen en vrouwen hard aan het werk, de kinderen naar school... Was er in 1905 dan nooit tijd voor ontspanning? Jazeker, die was er. Er was een ongekend rijk verenigingsleven. De Zwollenaars musiceerden, speelden toneel en sportten in een omvang die we nu niet meer kennen. En wie

zelf niet actief was, kon er toch op straat of in de schouwburg van genieten.

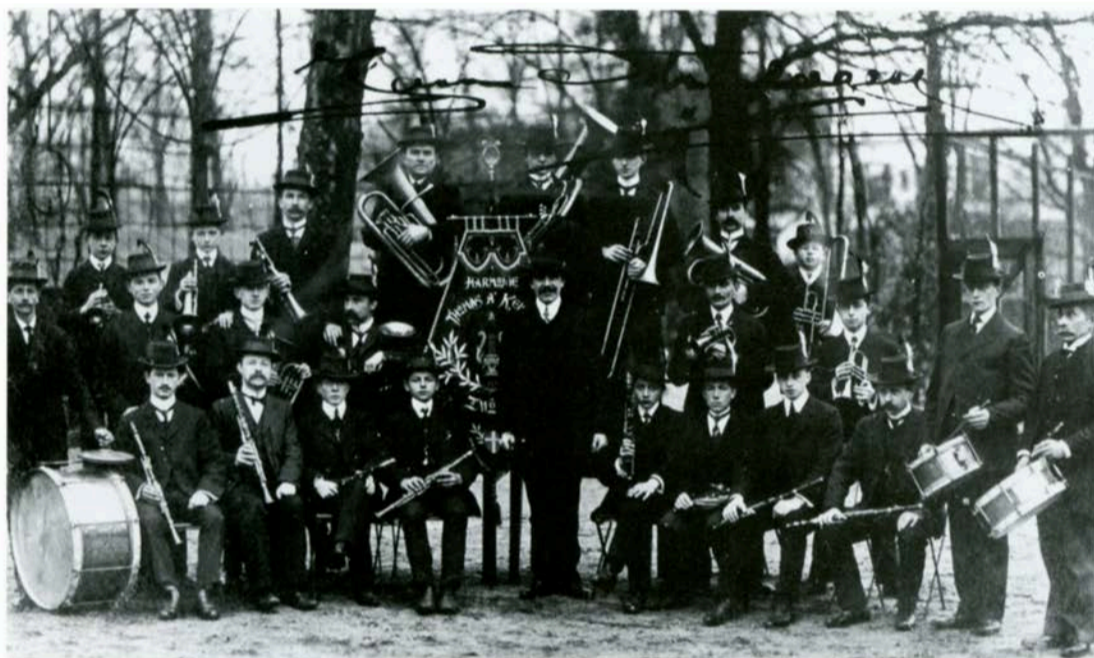
Wie op een mooie lente- of zomeravond door het centrum van Zwolle liep, had grote kans muziek te horen van één van de vele muziekverenigingen. Je had het christelijke muziekcorps David, de Thomas a Kempisharmonie, het socialistische zangkoor de Stem des Volks, het Zwols(ch) Dilettantenorkest en het Stedelijk Muziekcorps. Alleen al dit laatste corps gaf tussen mei en augustus maar liefst vijftientig voorstellingen. De stadsgids schreef erover: 'Op de Groote Markt worden nu en dan ook muziekkuitvoeringen gegeven door het Stedelijk Muziekcorps: dan ziet men jong en oud in grooten getale zich bewegen om de muziktent die voor dit doel is opgeslagen en het marktplein biedt een vroolijk gezicht.'

Op dezelfde manier vonden muziekkuitvoeringen plaats bij de Buitensociëteit, op het Assendorperplein, op de Beestenmarkt, op de Brink en op het Grote Kerkplein.

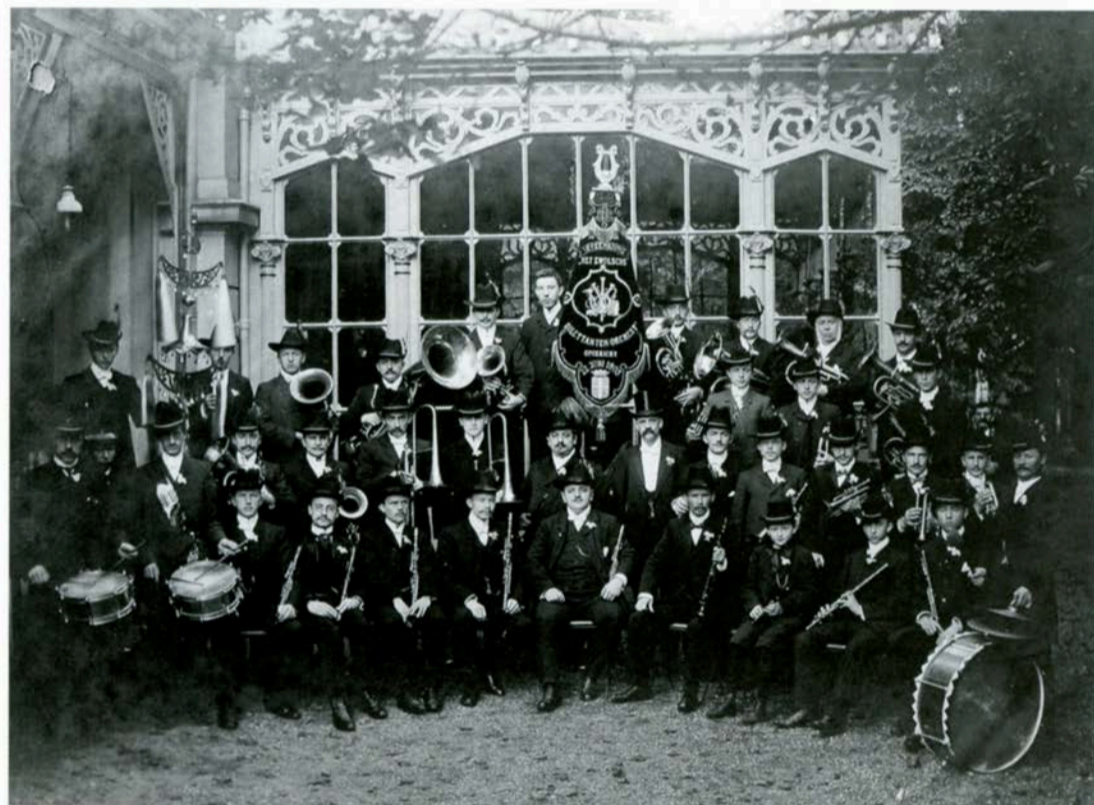
Muziek was belangrijk in die tijd. In de *Historische wandelingen* in en om Zwolle van W.A. Elberts staat een prachtige uitspraak: 'Gewoonlijk was er dinsdag en donderdags muziek aan het Badhuis. Het orkest stond aan de overzijde van het water,

In december 1904 en januari 1905 vonden in de Buitensociëteit wekenlang opvoeringen plaats van kinderoperette Doornroosje. (Collectie HCO)

Thomas a Kempis was slechts een van de vele Zwolse muziekcorsen. In de verzulde samenleving van 1905 had elke groepening z'n eigen orkest. (Collectie HCO)

Hier poseert het Zwols Dilettantenorkest voor de Buitensociëteit. Ze gaven vele concerten in 1905, onder andere tijdens de schaatsfeesten op de ijsbaan in het Groot Wezenland. (Collectie HCO)

De Buitensociëteit had de grootste zaalruimte van Zwolle. Er werden onder andere concerten en toneeluitvoeringen gegeven, maar ook sportdemonstraties. De ingang is voorzien van een door de Zwolse firma Wispelwey vervaardigde gietijzeren constructie. (Collectie HCO)

Zwolle had verschillende toneel- en operetteverenigingen. Hun uitvoeringen gaven ze meestal in de Buitensociëteit. Dat is ook het geval voor dit onbekende gezelschap, dat hier voor de schouwburgzaal is opgesteld. De uitvoeringen draaiden soms wel twee of drie weken lang. (Collectie HCO)

Links: Koos Speenhoff was een nationaal bekende zanger van het levenslied. In 1905 trad hij samen met zijn vrouw in Zwolle op. (Collectie HCO)

teit voller dan ze gewoonlijk is met Zondagavond-uitvoeringen. (...) Speenhoff's liedjes vormden den hoofdschotel. Driemaal trad hij op met deels ook hier reeds gezongen liedjes: Standje, de klacht van een verlaten vrouw, 't spotlied op de Amsterdamsche rijke jonge dames en Kuyper's val.' Kuyper was in dat jaar minister-president en berucht om zijn worgwetten naar aanleiding van de spoorwegstaking.

Het publiek slikte net als nu niet alles voor zoete koek. Zo schreef een bezoeker over een voorstelling in de Buitensociëteit van een gezelschap met de chique aandoende naam 'Theatre de Variété Etienne Anvers'. Hij vond dat het gebodene alleen op een boerenkermis thuishoorde: 'Reeds bij de eerste nummers bleek met welk een treurige troep wij kennismaakten. Toen de flauwste grimassen en de kinderachtigste moppen werden verkocht, ging de zaal zich roeren: Het gevolg was het fluiten en schreeuwen door de zaal, het trappen met de voeten, het slaan op de tafels.'

'Tot heil onzer ribbenkast' *Sportbeoefening in Zwolle*

opdat de afstand het geluid wat zou temperen ten gerieve van de zwakkeren onder de zenuwlijders.'

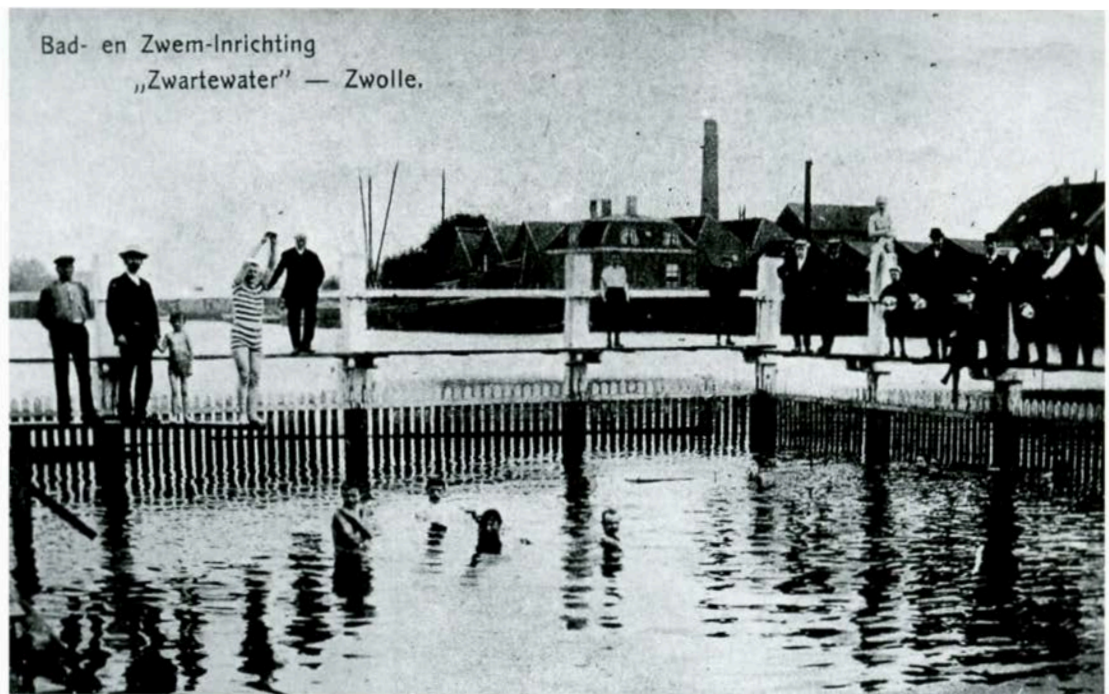
Elberts schreef dit in 1890, maar in 1905 was muziek op mooie zomeravonden nog altijd aanwezig. Er was ook aandacht voor klassieke muziek. In de Buitensociëteit speelde het Zwols(ch) Symfonieorkest een breed repertoire van symfonische muziek en opera's. In zekere zin was er bij die uitvoering een klassenscheiding. De gewone man kon de normale concerten niet betalen en om daaraan tegemoet te komen werden in de Buitensociëteit een paar keer per jaar druk bezochte volksconcerten gegeven.

En behalve muziek was er in 1905 ook vaak genoeg toneel en kleinkunst. In 1905 trad bijvoorbeeld de bekende volkszanger Koos Speenhoff op. De *Zwolsche Courant* berichtte: 't Schijnt dat Speenhoff's naam op een programma nog niets verliest van zijn bijzondere attractievermogens, althans ook gisteravond weer was de zaal der Buitensocie-

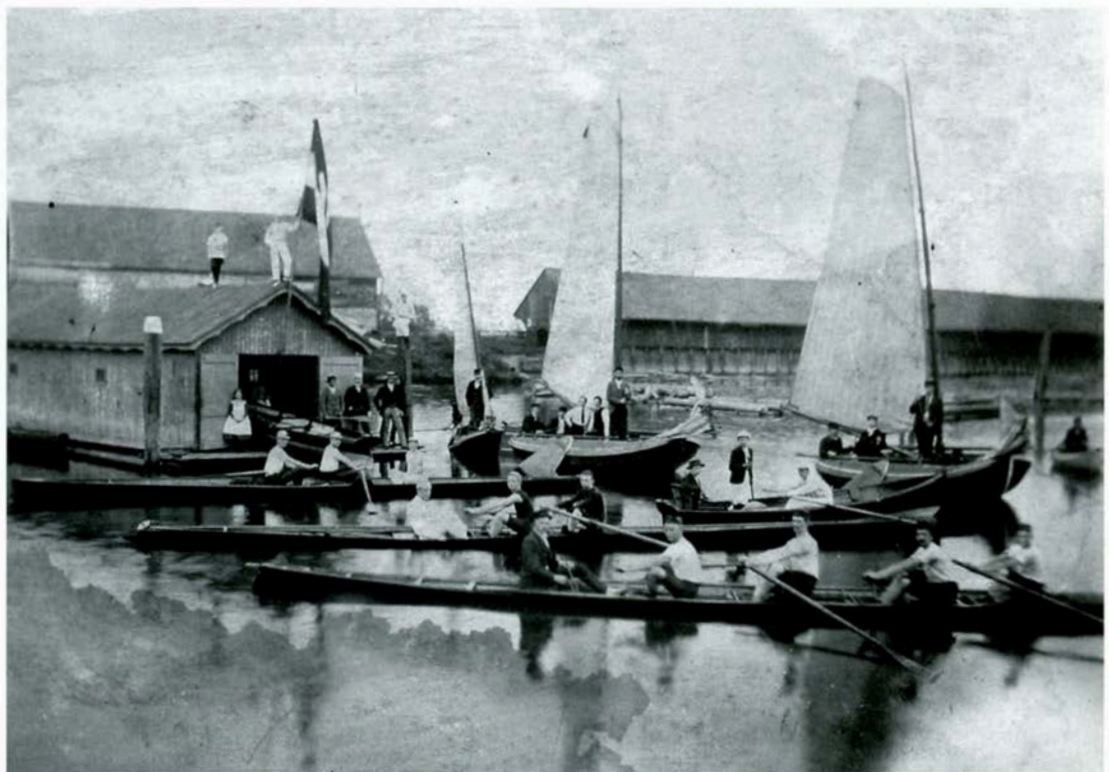
In het grootste deel van de negentiende eeuw was het, ook in Zwolle, tamelijk ongebruikelijk aan sport te doen. Met één uitzondering misschien: schaatsen. Al ver voor 1905 stonden in de *Zwolsche Courant* aankondigingen en verslagen van wedstrijden in hardrijden op de schaats. Rond 1900 echter ontwikkelde de sportbeoefening in Nederland zich explosief. Tussen 1900 en 1910 steeg het aantal sporters in Nederland van 30 duizend naar 60 duizend. Voor het eerst werd een directe relatie gelegd tussen gezondheid en lichaamsbeweging. Die toenemende belangstelling is in de *Zwolsche Courant* van 1905 duidelijk te zien. Al waren de stukjes nog zo klein: bijna elke dag werd er wel iets over sport geschreven.

De beoefenaren kwamen rond 1900 merendeels uit de 'betere milieus'. Koploper was turnen, of zoals men dat in 1905 meestal noemde, 'gymnastiek'. Het hele jaar door werden in Zwolle openbare demonstraties gymnastiek gegeven,

*In het gemeentelijk zwembad aan en in het Zwarte Water konden mannen en vrouwen van elkaar gescheiden zwemmen.
(Collectie HCO)*

*Net als gymnastiek, wielrennen en zelfs voetbal was roeien in 1905 nog een sport die voornamelijk door de maatschappelijke bovenlaag werd beoefend.
(Collectie HCO)*

Z.A.C. betekent niet voor niets Zwolse Atletische Club. De mannenafdeling liet zich in verschillende spectaculaire poses vereeuwigen. Af en toe toonden ze hun kunsten in de Buitensociëteit. De gymnastieklessen vonden plaats in de Gymnastiekschool aan de Jufferenwal. (Collectie HCO)

Naast Z.A.C. was in 1905 ook de Zwolse Gymnastiek Vereniging actief. Hier poseren de mannen en vrouwen voor de Buitensociëteit. (Collectie HCO)

gescheiden voor mannen en vrouwen. In Zwolle waren toen twee gymnastiekverenigingen: de Zwols(ch)e Gymnastiek Vere(e)niging en Wilhelmina. Op 7 februari was er een openbare les voor de damesleden van deze verenigingen, waarbij onder andere ook gymnastiekvereniging Thor uit Arnhem was uitgenodigd. Dat gezondheid de drijfveer was voor sportbeoefening, werd prachtig uitgedrukt in de naam van de Arnhemmer vereniging: Tot heil onzer ribbenkast (Thor). De dames deden oefeningen met stokken, aan de ringen, de brug, de horizontale ladder en aan de zweefmolen. Een spel, wandelbal-jachtbal, besloot de samenkomst, berichtte de *Zwolsche Courant*.

Uit de altijd al aanwezige belangstelling voor zwemmen, ontwikkelde zich in die jaren het wedstrijdzwemmen. Zwolle had twee bad- en zweminrichtingen: één in de Wetering (nu Almeloos Kanaal) en één in het Zwartewater aan de Katerdijk. Mannen en vrouwen zwommen strikt gescheiden op verschillende dagen en uren. Er verschenen in 1905 nogal wat ingezonden brieven in de krant, waarin op verontwaardigde toon geklaagd werd over de kaartjes die te duur zouden zijn. Je betaalde tien cent per bad en 75 cent voor tien baden.

Met trots kondigde zwemvereniging het Zwartewater op 5 augustus een zwemwedstrijd aan. Op het programma stond onder andere een wedstrijd

rugzwemmen over veertig meter en dat was, schreven ze, in Zwolle nog nooit vertoond. Ook de onderdelen gekleed en ongekleed duiken stonden op het programma.

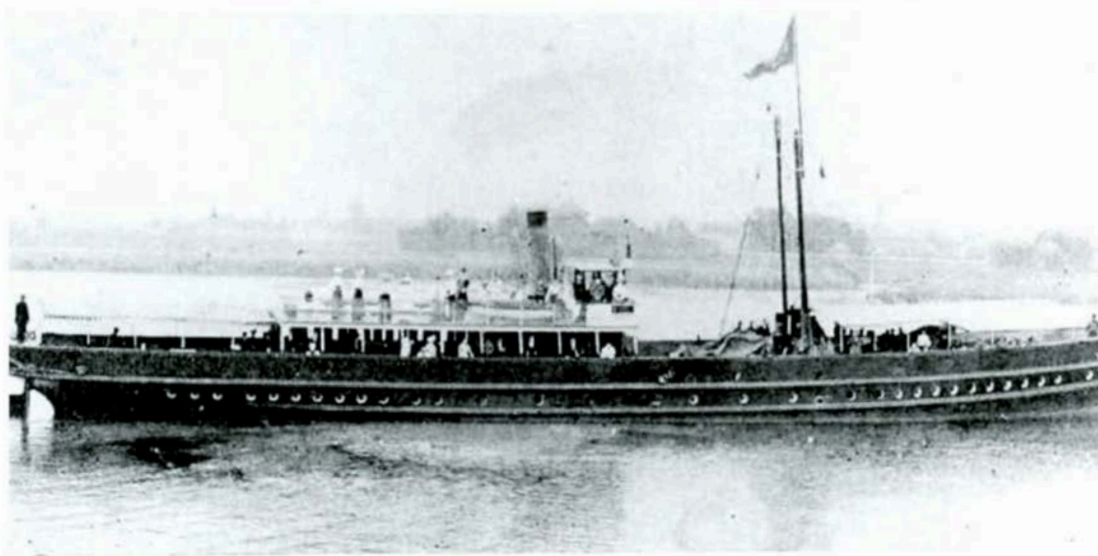
En natuurlijk werd er in Zwolle ook gevoetbald, maar in 1905 was die sport minder populair dan zwemmen en gymnastiek. Voetbal was nog geen volkssport en dat was in de rest van Nederland niet anders. Maar liefst 95 procent van de geselecteerde spelers voor het Nederlands elftal uit die tijd kwam uit de betere milieus, vier procent uit de betere middenstand, en één procent uit het volksmilieu. In 1905, op 30 april, speelde Nederland in Antwerpen z'n eerste interland tegen de Belgen. Nederland won met 4-1. In Zwolle waren enkele nog kleine voetbalverenigingen, waarvan Z.A.C. (de Zwols(ch)e Atletische Club) de bekendste was. De voetbalafdeling van die club zou in 1905 fuseren met de Zwols(ch)e Voetbal Vere(e)niging.

'Aan 't hoerageroep kwam geen einde'

Mobiliteit in 1905

Als we in onze tijd met het openbaar vervoer naar Amsterdam willen reizen, dan hebben we de keus tussen trein en bus, al ligt die laatste mogelijkheid niet erg voor de hand. De Zwollenaar uit 1905 had

De nachtstoomboot voer dagelijks van Zwolle via Kampen naar Amsterdam. Veel passagiers moesten genoeg nemen met een plaatsje op het dek. (Collectie HCO)

ook twee mogelijkheden: de trein of de stoomnachtboot. Die nachtboot kon avontuurlijk zijn. Op ansichtkaarten uit die tijd zijn beschrijvingen van storm en zeeziekte (de boot voer dwars over de Zuiderzee) geen uitzondering. Van slapen zal weinig gekomen zijn, al was het maar door het geloei van koeien, die ook vaak met de stoomboot werden vervoerd. Behalve de nachstoomboot waren er ook stoomboten die overdag voeren. Je kon ermee naar Hasselt, Zwartsluis, Genemuiden, Blokzijl en Hattem.

Het breukvlak van twee eeuwen is goed te zien aan de verschillende manieren waarop de Zwollenaren zich verplaatsten. Het openbaar vervoer in Zwolle had in 1905 zowel negentiende-eeuwse als twintigste-eeuwse trekken. De stadsgids noemde vier vervoersmogelijkheden: de spoorwegen, de stoomboten, de stoomtram en de Zwols(ch)e Tramweg. Het modernst was het vervoer per trein. Een treinreis was voor de meeste Zwollenaren net zo'n avontuur als een tocht met de nachtboot. Er hing nog de geur van het nieuwe aan, ook al was het Zwolse station er al sinds 1864. In 1905 was een groot deel van het spoorwegnet in Nederland zoals we dat tegenwoordig kennen al voltooid.

Juist in 1905 kwam er een nieuw traject bij: de Noord-Ooster Locaalspoorweg van Zwolle naar Coevorden. De *Zwolse Courant* deed uitvoerig verslag van de festiviteiten op 6 juli in Coevorden ter gelegenheid van de opening van deze lijn door het Overijssels kamerlid Roessingh: 'Toen de trein stilhield trachtte een lange gestalte ongemerkt 't hotel Baving te bereiken, maar 't plan werd verijdeld. Door een paar jonge mannen opgemerkt, had men dr. Roessingh spoedig in zijn midden. Aan 't hoerageroep kwam geen einde. Muzikanten vlogen naar huis, namen hun instrumenten en omstuwd door honderden, werd hij naar zijn hotel geleid.' De volgende dag stond een even grote menigte te wachten op de trein uit Zwolle. De verslaggever beschrijft de opwinding: 'Eindelijk een rookpluim. De trein nadert. De muziek zet het oude Wilhelmus in (...).'

Voor kortere afstanden had de trein concurrentie van de stoomtram. Vanuit Zwolle was er een vaste verbinding met Dedemsvaart, maar je

kon er onder andere ook mee naar Apeldoorn en Blokzijl reizen. De Zwolse Tramweg was een paardentram. Vanaf de Grote Markt ging de rit naar het station, naar het Katerveer en naar het Sophia Ziekenhuis aan de Rhijnvis Feithlaan.

Maar men verplaatste zich natuurlijk ook op eigen gelegenheid. In 1905 hadden de Zwollenaren vooral oog voor twee toen hoogst moderne vervoermiddelen: de auto en de fiets. De verschijning van een auto was nog iets om bij stil te staan. Groot was de verontwaardiging van de organisatoren toen een landelijke automobielclub met tientallen auto's aan de rand van de stad door politieagenten werd opgewacht en buiten de stad geleid. Het had toch een feest voor de Zwollenaren kunnen zijn, zeiden ze boos. Op foto's uit die tijd zie je maar hoogst zelden een auto staan. Het wonder van het nieuwe bleek uit een stukje uit de *Zwolse Courant*, waarin een schoolmeester de auto gebruikte om zijn klas te leren wat de vijf zintuigen waren: 'De schoolmeester wil de kinderen de vijf zinnen in een sprekend beeld voor oogen stellen. Hij teekent een automobiel op het bord en zegt dan:

De paardentram was een vertrouwde verschijning in het Zwolse straatbeeld. Je kon er onder andere mee naar het station en het Katerveer rijden. (Collectie HCO)

AUTOMOBIELEN

L. A. MOLL. - NIJMEGEN
 Door overname worden een paar zeer mooie, uitmuntend onderhouden, gebruikte vier cilinder AUTOMOBIELEN met kap, draafbare voor- en midden-rail, voor billijken prijs **TE KOOP AANGEBODEN.**

Rond 1900 werden auto's commercieel aantrekkelijk. Dat had vooral te maken met de uitvinding van de rubberen autoband door Dunlop in 1890. Met grote regelmaat verschenen in 1905 advertenties voor auto's. Voor veel Zwollenaren bleef het voorlopig een onbereikbare wensdroom. (Zwolsse Courant, collectie HCO)

- je ziet hem (door het acetyleenlicht);
- je hoort hem, door de trompet;
- je ruikt hem, door de benzine;
- je proeft hem door het stof dat hij je in je mond jaagt;
- je voelt hem, als hij je overrijdt.'

Alles wat met auto's te maken had, was nieuw. Neem bijvoorbeeld het sportnieuws dat in juli de krant haalde: in Scheveningen was een wedstrijd honderd meter achteruitrijden gehouden en ook nog een wedstrijd honderd meter langzaam rijden, zonder stilhouden. De winnaar deed er zeven minuten en 52 seconden over. Even modern was de motorfiets en net als de verschijning van de auto leverde dat situaties op die men voor die tijd niet kende. Een briefschrijver uitte zijn verontwaardiging: 'Zondagavond omstreeks 7,5 uur was ik getuige van het wilde en woeste rijden van een motorfiets (later bemerkte ik dat het no. 217 was). Ter hoogte van de ingang van het Engelsche Werk, komende van het Katerveer, was er bijna een kinderwagen, waarin twee kinderen waren, ondersteboven gereden, indien de moeder, doodelijk verschrikt, nog niet de tegenwoordigheid van geest gehad had, de kinderwagen van den weg in het bosch te duwen. Reeds meermalen is over dat onbezonnen harde rijden van die motorfiets geklaagd, zou het in het belang van het wandelend

publiek, dat zodoende ook daar niet meer veilig is, niet dringend noodzakelijk zijn dat de politie erop toe zag, of dat het rijden met motorfietsen in het Engelsche werk verboden werd?'

Zo verschenen in 1905 meer stukjes in de krant over het nieuwe gevaar. Hoe weinig auto's en motorfietsen het straatbeeld ook beheersten, de gemeenteraad begreep dat er nodig een nieuw verkeersreglement moest komen. Aanleiding was de sloop van de bebouwing aan de linkerkant van de Sassenpoort. Bepaald werd dat de nieuwe doorgang die daardoor ontstaan was, niet mocht worden bereden met rij- of voertuigen, motorrijtuigen of rijwielen, met uitzondering van sportkarren of kinderwagens en niet mocht worden begaan met paarden, vee, varkens en schapen. Alle rijtuigen moesten gewoon door de poort, en wel stapvoets.

Nieuwe tijden en modern vervoer ten spijt, in 1905 had Zwolle nog steeds geen brug over de IJssel. In de *Zwolsse Courant* verscheen daarover een kritisch stukje: 'Zeer kort geleden, op een stormachtigen avond, moest een gezelschap naar Zwolle, 't was al wat verlaat, zoodat de hoop uitgesproken werd dat de pont hen spoedig zou kunnen overzetten. Ongelukkigig ging onderweg een der lantarens uit, zoodat men met slechts één licht aan 't Veer kwam.

De koetsier tot aan den oever rijdende, liet zijn hallo! halloooo!! tientallen keeren hooren, doch van den overkant kwam geen geluid of signaal. De groep besloot ten einde raad nog maar een keer de klok te luiden en zowaar aan de overkant was in het duister enige beweging te zien. Kortens tijd daarna hoorde men een stem van den oever: "Ben je der met een wagen; ik meende dat het maar een fiets was" en de man, die met een roeibootje overgekomen was, verdween weer, om na nog een kwartiertje met de pont terug te keeren.'

Meer en meer Zwollenaren raakten er van overtuigd dat er een brug moest komen, al was het alleen maar voor de bevordering van de tering en nering van de stad. In 1905 kwam een 'Commissie tot overbrugging van den IJssel nabij het Katerveer' tot stand. De Zwolsse burgmeester mr. I.A. van Roijen hield in de Eerste Kamer enkele keren

G. J. Wispelwey (1850-1916) was een van de grootste werkgevers van Zwolle. In zijn ijzergieterij werkten in 1905 zo'n tweehonderd arbeiders. Wispelwey (tweede van rechts) toont zich hier een man van de nieuwe tijd: hij beschikte over een eigen auto en niet minder modern, hij was een verdienstelijk fotograaf. (Collectie HCO)

Wie vanuit Zwolle naar Gelderland wilde of de andere centraal of zuidelijk van Zwolle gelegen provincies, moest daarvoor eerst de IJssel oversteken bij het Katerveer. Pas in 1930 zou Zwolle met de bouw van de IJsselbrug een vaste verbinding krijgen met Gelderland. De oversteek kon ook met grote boerenwagens gemaakt worden. (Foto C.J.J. Schaepman, collectie HCO)

een pleidooi voor de financiering van het project. Er werd duizend gulden bijeen gebracht voor een eerste ontwerp, maar een brug bleef uit. Zwolle zou er nog tot 15 januari 1930 op moeten wachten.

'Driewerf hoera voor de Zwolsche Vrijwilligers'

De opkomst van de fiets

In de krant was in 1905 elke week wel een advertentie voor fietsen te zien. De elite zag de fiets in de beginjaren vooral als een sportieve uitdaging. Ze richtten verenigingen op om behendigheidsproeven te doen en ze speelden er zelfs fietspolo mee in de Buitensociëteit. (Zwolsche Courant, collectie HCO)

Na 1900 begon de fiets in snel tempo aan populariteit te winnen. Er ontstond een nieuwe beroeps-groep: de rijwielhandelaren. In 1905 adverteerden ze met grote regelmaat in de *Zwolsche Courant*. In de eerste jaren werd de fiets meer gezien als een behendigheidsinstrument dan als een vervoermiddel. En dan vooral nog voor de betere kringen. Die richtten rijwielverenigingen op (Z.A.C. had onder andere een fietsvereniging) en ze gaven demonstraties figuurrijden en wielerspolo in de Buitensociëteit. Maar al gauw werd ook het meer praktische nut erkend. Bakkers- en slagersknech-

ten brachten voortaan hun waren met de fiets rond. Hoewel je in 1905 veel meer fietsen dan auto's zag, moesten veel Zwollenaren nog steeds aan het nieuwe vervoermiddel wennen. Zo sprak er verbazing uit het bericht over een fietser die op de Melkmarkt een zevenjarig meisje aanreed: 'Als men bedenkt dat het meisje een flesch in handen had, die op de straatstenen in scherven vloog, mag het haast een wonder heten, dat zij er nog zoo goed afkwam. De fietser was direct bereid de helpende hand te bieden. Toen ging hij heen en het publiek, als uit den grond gerezen, brokkelde weer uiteen.'

Ook de politie moest wennen aan de mogelijkheid zich sneller te verplaatsen. Toen een Duitser die in een park een geldautomaat had opengebrouwen, werd aangehouden, slaagde hij erin te vluchten. Er volgde een wilde achtervolging door politieagenten op de fiets, marechaussees te paard en veldwachters te voet. Bij weer een andere achtervolging van een dief leende een politieagent een velocipède op het Ter Pelkwijkpark.

Men verzuime niet bij aankoop van een rijwiel een **Prijscourant** aan te vragen der

*** * BURGERS RIJWIELEN ***

van de 1e Nederl. Rijwiel-fabriek te Deventer bij den vertegenwoordiger

Firma Wed. W. JANSEN
Bloemendalstraat

De oude en de nieuwe eeuw zien we in één beeld verenigd in het verslag van een tweedaagse fietstocht van de wielrijders van het Zwols(ch) Vrijwilligerscorps. Dat corps was een soort negentiende-eeuws overblijfsel uit de tijd dat burgers nog zelf bijdroegen aan de verdediging van hun stad. Het feit dat de Franse bezetting inmiddels alweer een eeuw geleden was, vonden de enthousiaste Zwollenaren geen punt. Elke maand oefenden ze in marcheren, exerceren en schieten en... geheel nieuw: gymnastiek. Bij de opening van het nieuwe zwembad hadden ze laten zien dat ook in hun gelederen leden waren die de zwemkunst beheersten. In 1905 telde het Zwols Vrijwilligerscorps 62 leden.

Dit stoere gezelschap mocht met Pinksteren op reis. In negentiende-eeuws uniform en met in achtneming van negentiende-eeuwse regels voor orde en tucht. Dit alles onder leiding van hun kapitein-commandant, mr. P.S. Gerlings. Tot zover de oude wereld. Geheel nieuw en in Zwolle nog nooit vertoond was dat ze een fietstocht van twee volle dagen zouden maken. En dat niet alleen, ze gingen met geen ander doel dan de

natuur in te gaan. Ook dat was nieuw, zelfs trendy, zouden wij tegenwoordig zeggen. Want trektochten door de natuur bevonden zich in 1905 nog in een pril stadium. Het was zo ongewoon dat de boerenjeugd bij het naderen van fietsers (en auto's) spijkers en glas op de weg strooiden om een vlotte doorgang te verhinderen. Ook werden de nieuwe weggebruikers onderweg door diezelfde jeugd niet zelden bekogeld met van alles en nog wat.

Nadat de leden van het Zwols Vrijwilligerscorps met enige bezorgdheid de dagen voor Pinksteren het weerglas hadden bekeken, gingen ze op pad: 'Om kwart over vier' 's morgens waren de negen deelnemers, behangen met veldflesch en broodzak, op de Groote Markt aangetreden en begaven zich vandaar naar het huis van hun commandant. Hierna werden nog eenige tassen met reparatie- en verbandmiddelen aan de wielen gesespt, nog eens nagezien of de karren goed in

Uit de afbeelding van de mensen op deze advertentie is goed te zien dat de adverteerder mikt op een welgestelde doelgroep. Toch begon de fiets in 1905 ook onder arbeiders populair te worden. De uitvinding van de rubberen fietsband heeft daar veel toe bijgedragen. (Zwolse Courant, collectie HCO)

Z.A.C., de Zwolsche Atletische Club, had veel onderafdelingen. Eén daarvan was de rijwielclub. We zien ze hier in de tuin voor de Buitensociëteit. Derde van links de Zwolse ondernemer Oeds de Leeuw. (Collectie HCO)

De naam van deze rijwielvereniging is niet bekend. De combinatie van mannen en vrouwen is bijzonder, omdat bij de meeste sporten een strikt onderscheid tussen de seksen werd gemaakt. (Collectie HCO)

orde waren (...) en daarna gaf de kapitein het signaal voor den afrit. In opgewekte stemming werd naar het Katerveer gereden, om daar met de pont over den IJssel te worden gezet.' Al heel snel ontstond volgens de verslaggever het echte natuurgevoel: 'Allen waren in verrukking over het mooie landschap, dat zich aan de IJsseloevers voor hun bliken ontrolde, blinkende in het heerlijke zonlicht, terwijl de stilte van het vroege morgenuur niet weinig bijdroeg de bewondering te ver-

hoogen.' Zo snorde het Zwols Vrijwilligerscorps over de onafzienbare heide en dichte pijnbossen van de Veluwe in de richting van Nijmegen. Daar werd al op de Zwollenaren gewacht: 'Aan de overzijde der Waal wachtte reeds de afdeling wielrijders van het Nijmeegsch Vrijwilligerscorps, op de kade in front opgesteld, onder commando van kapitein Schoemaker. Een groot publiek sloot zich achter de troep aan. Voor het hotel werd halt gecommandeerd en de rijwielen aan rotten gezet, waarna we ons terdege gingen verfrissen voor de verdere reis.'

In Duitsland verbaasden ze zich over het enthousiasme van de plaatselijke bevolking: 'Al heel gauw passeerden wij de grens en nu was het aardig om te zien hoe vriendelijk de mensen hier waren. Zij kwamen uit de huizen loopen en riepen ons allen "All Heil" toe.' Ook het Nijmeegse Vrijwilligerscorps liet zich horen: 'Onze Nijmeegsche Wielrijders (tien man sterk) betoonden zich erg kameraadschappelijk en hieven een driewerf hoera aan voor de Zwolsche Vrijwilligers.' Verder ging het, naar Kleef, waar ze op de foto werden gezet, en naar een 'Aussichtsturm'. Via

Een groepje heren, posend met het nieuwe statussymbool: de fiets. (Collectie HCO)

Ook de politie moderniseerde. Al hadden ze in 1905 nog geen auto's of motorfietsen om boeven mee te vangen, een diender op een fiets was in Zwolle al een tamelijk gewone verschijning. Let op de sabel van de politiemans rechts. (Collectie HCO)

Emmerich en Nijmegen fietsten ze de volgende dag terug naar Zwolle. Mooi is de beschrijving van hun aankomst: 'Zoodra wij te Hattum de Peperbus met het Olie- en Aziynstel wederom in het zicht kregen, ging er een luid hoera op, blij en dankbaar dat de tocht zo goed was verlopen, terwijl het toch slechts huurfietsen waren, waaraan de berijders niet gewend waren.'

Na deze tweedaagse fietstocht van maar liefst 270 kilometer was er, zacht uitgedrukt, reden tot tevredenheid: 'Deze tweedaagse tocht leverde zeer zeker het beste bewijs wat geregelde oefening, in vereeniging met gymnastiek, schermen enz. vermag. Alle oefeningen die liggen op den weg van de vereeniging Volkswaerbaarheid en der Vrijwilligerscorpsen, van wie dergelijke inspanningen gevegd kunnen worden. Ons oude taaie Hollandsche ras is nog lang niet verdwenen; de deelnemers aan dezen tocht hebben het wederom bewezen en getoond, hoe geregelde oefening in staat stelt flinke krachtsinspanning zonder overwegend bezwaar uit te voeren.'

'De tijden zijn wél veranderd'

De socialistische beweging in Zwolle

Op papier was Zwolle een christelijke stad: ruim 21.000 hervormden, zo'n 1800 gereformeerden, 7600 katholieken, 700 joden en maar 367 onkerkelijken, en dat was maar net iets meer dan één pro-

Buitensocieteit Zwolle

HENRI TER HALL

komt 15 October met zijn nieuwe
succes-revue

„O, DIE DRANKWET”

Doctor STEENMEIJER
IS WEDER TE CONSULTEEREN.

Geheelonthouding was in 1905 een politiek geladen onderwerp van socialistische signatuur. Om al te veel zedenprekerei te voorkomen, was de boodschap vaak verpakt in de vorm van toneel en revue. (Zwolsche Courant, collectie HCO)

Deze advertentie uit 1905 van de Zwolse afdeling van de SDAP vraagt aandacht voor de belangrijkste socialistische actiepunten uit die tijd: de achturige werkdag, het algemeen kiesrecht en de strijd tegen de drank. De keuze van de vergaderzaal is niet zonder betekenis: in lokaal de Atlas op de Ossenmarkt te Zwolle werd in 1894 de SDAP opgericht. (Zwolse Courant, collectie HCO)

Sociaal-Democr. Arbeiderspartij
AFDEELING ZWOLLE.

OPENBARE VERGADERING
op **MAANDAG 1 MEI**
in **ATLAS, Ossenmarkt, 's avonds 8 uur.**

Spreekers:
de Heer J. OUDEGEEST uit Utrecht
Onderwerp: Wettelijke Achurendag en Algemeen Kiesrecht,
en de Heer LEO POLAK,
Jur. Docts. uit Steenwijk,
van de Nederl. Vereeniging tot Afschaffing van
Alcoh. Dranken, Afd. Zwolle.

Arbeiders, allen naar deze 1 Mei-vergadering.
Entrée 10 cent, Debat vrij.

cent van de totale bevolking. Maar misschien is deze opsomming van geloofsrichtingen niet zo zinvol. Veel bepalender was dat in deze tijd Zwolle, net als de rest van Nederland, verzuilde. Je had

Albert Hahn tekende vele affiches over de socialistische strijdpunten van die dagen. Berucht was de landelijke spoorwegstaking van 1903. Het kostte duizenden spoor mannen hun baan. (Uit: Van Weringh, 'Albert Hahn')

vier strikt van elkaar gescheiden groepen: de protestanten, de katholieken, de liberalen en de sociaal-democraten. In de loop van 1905 zouden de vertegenwoordigers van die vier zuilen zich flink roeren. Zonder commentaar van de redactie werden soms volledige verslagen van hun vergaderingen in de krant opgenomen. Daarnaast waren er letterlijk ontelbare verenigingen en belangenorganisaties. En ook die vergaderden week in week uit, lijkt het. Wie in Zwolle grote of kleine zalen verhuurde deed goede zaken. Een kleine greep uit de schier eindeloze lijst van Zwolse verenigingen: de Nederlands(ch)e Vereniging tot Afschaffing van Alcoholische dranken, Christelijke Zangvereniging Immanuël, Departement Zwolle der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, Vereniging voor Kindervoeding, Jongedochtersvereniging 'Onze hulp is van den Heere', Abeid Adelt, de meisjesvereniging 'Die de armen geeft, leent den Heere', de Vereniging tot verbetering van Vrouwenkleding en de Zwols(ch)e Hengelaarsvereniging.

Politiek gezien was Zwolle net als de rest van Nederland enigszins in onrust. De stad werd als vanouds bestuurd door conservatieven, liberalen en christelijken, maar de socialisten eisten met steeds luider stem de aandacht. Er broeide iets en er stond iets op het spel. De katholieken en protestanten streden voor eigen onderwijs, de vrouwen wilden een einde maken aan hun achtergestelde positie; de arbeiders klaagden over de lage lonen en de lange werktijden; en socialisten, maar ook vele anderen streden voor de invoering van het algemeen kiesrecht.

Zwolle had binnen het socialisme een zekere faam opgebouwd, zeker toen Troelstra in 1894 met elf medestanders (samen bijgenaamd de Twaalf Apostelen) in lokaal de Atlas aan de Ossenmarkt de SDAP had opgericht. Ruim tien jaar later had de SDAP in Zwolle wel veel sympathisanten, maar als politieke partij stelde het nog weinig voor. De partij telde in 1905 slechts 29 leden en de partij had z'n plaats in de gemeenteraad net verloren. Maar de belangstelling was gewekt. Partijen, bonden en andere belangenverenigingen schoten als paddestoelen uit de grond, en hun aanhang groeide met de dag, ook in Zwolle. Onder de arbeiders was een

gevoel van saamhorigheid ontstaan en het idee dat de wereld te veranderen was. Herman Gorter verwoordde dat in 1905 in zijn *Socialistische Verzen*:

'Zooals de herfst de lucht doortintelt met kleuren, zoo doortintelt het Socialisme de wereld. Als dat wat in de harten omgaat, gezien kon worden, dan was het heelal vol verbazing om wat hier geschiedt.'

De kleine en grote zalen van Zwolle vulden zich in 1905 met belangstellenden voor beroemde sprekers uit het land, zoals Wibout, de Amsterdamse SDAP-er en voorvechter van sociale woningbouw, en Henriette Roland Holst. Deze socialistische voorvrouw hield op 16 februari een lezing in de concertzaal van het Odeon over de bloedige volksofstand in Sint Petersburg en andere revolutionaire ontwikkelingen in Rusland. De recensent memoreerde hoe mevrouw Holst jaren geleden ook in Zwolle was opgetreden en hoe verbaasd men toen was een vrouw als spreekster op politiek gebied te zien: 'De tijden zijn wél veranderd', schreef hij. De talrijke toehoorders kregen volgens

hem qua de duur van het optreden waar voor hun geld: 'Mevrouw Roland Holst is heel eenvoudig in haar optreden gebleven. Zij is alleen sterker, krachtiger overtuigd. Oratorisch succes beoogt zij niet, maar zij weet zich te doen verstaan, zij spreekt vlot en is onvermoeid. Gisteren avond duurde het aan één stuk meer dan 2 en een half uur. Haar stem werd wat heescher maar bleef duidelijk en er viel zelfs bij het slotwoord - dat wel erg lang uitbleef daar haar gestadig iets inviel dat nog aangetikt moest worden - nog een zekere climax waar te nemen.'

Aan het eind van haar betoog refereerde Henriette Roland Holst nog aan een andere kwestie, de mislukte spoorwegstaking in 1903, die landelijk vijfduizend spoorlieden hun baan had gekost. De actiebereidheid was in Zwolle niet groot geweest; slechts zestien procent van de spoorlieden hier staakte mee. Maar ook in Zwolle waren ontslagen gevallen. De recensent: 'Zij eindigde met een verwijzing naar toestanden in ons land, ook naar de spoorwegstaking, die ook te Zwolle zoo droevig veel slachtoffers heeft gemaakt, en uitte de hoop dat Zwolle weder als vroeger een burcht zou worden van de Sociaaldemocratische partij.'

De gevolgen van de spoorwegstaking vormden niet de enige voedingsbodem voor politieke agitatie. Veel Zwollenaren leden armoede, de lonen waren laag, de huisvesting was slecht, soms was er geen eten op tafel en bij ziekte ontstond al gauw een levensbedreigende situatie. In het jaarverslag

Linten, Bloemen, enz. Verzendt door de vele aanvraag elken Vrijdag **Cornet-Hoeden om te laten wasschen.**
Minzaam aanbevelend.

Zwolsche Gaarkenken
Bethlehemsche Kerkplein no. 55.
Dagelijks voedzame spijzen volgens vast en laag tarief.
Nachtverblijf met afzonderlijke kamer w d f 0.40 per nacht en f 1.60 per week.

MALARIA.
Dr. GREKOW, Merw (Trans-Kas-
nisch gebied) schrijft een het slot van

Drankbestrijding en roep om geheelonthouding was een politiek stokpaardje van met name de socialisten. Dat was niet voor niets omdat vooral in gezinnen van arbeiders en armen drank voor veel ellende zorgde. (Collectie HCO)

Aan het Bethlehems Kerkplein was de gaarkeuken gevestigd. Bij het ontbreken van een sociale dienst was dat een geschikte plek om als minderbedeelde aan eten te komen. En dat niet alleen, je kon er ook overnachten, al was die f 0,40 per nacht voor de échte armen niet op te brengen. (Zwols Courant, collectie HCO)

Het onderschrift met namen haalt deze Zwolse weesjongens uit de anonimiteit. Weeskinderen waren net als in de eeuwen daarvoor in 1905 een groot maatschappelijk probleem. Op straat waren ze direct herkenbaar aan hun weeshuiskleding. (Collectie HCO)

van de gemeente stond een treffend voorbeeld van rechtenloosheid. Des te treffender overigens omdat de kwestie neutraal werd beschreven en niet als onrecht werd gepresenteerd. Toen de brugwachter van de Nieuwe Havenbrug, een zekere meneer Nieuwenhuis, ziek werd, had hij een probleem. Zijn salaris werd door de gemeente stopgezet. Zijn verzoek aan het gemeentebestuur om teruggave van drie gulden loon per week (!) dat wegens zijn ziekte was ingehouden, werd afgewezen. En die reactie kwam pas na zijn tweede verzoek. Zijn eerste brief was terzijde gelegd, omdat hij verzuimd had de brief overeenkomstig de voorschriften met lak te verzegelen. Een reden voor de afwijzing gaf het stadsbestuur niet. Toch was het stadsbestuur zich bewust van de noodzaak

iets te doen aan de vele sociale misstanden, al dan niet met frisse tegenzin. In het jaarverslag meldde het gemeentebestuur over de woonsituatie in Zwolle: 'Een aantal woningen [verkeert] in zoo slechten staat, dat ze voor menselijke bewoning ongeschikt moet worden geacht.' Met grote regelmaat struinden bedelaars de Zwolse straten af, op zoek naar geld en eten. Veel burgers gaven het een en ander, maar dat was tegen de zin van het stadsbestuur. Ze wezen erop dat liefdadigheid ongewenste effecten kon hebben: 'Het meest demoraliserend werkt (...) het verstrekken van een aalmoes aan kinderen; daardoor kweekt men in werkelijkheid een nieuw geslacht van bedelaars, en bovendien worden bedelende kinderen zoo licht eerst snoepers, later boefjes.'

B. Maulder, F. J. Broom D. A. Nijhuis, J. Niemeijer, G. J. van Sluys B. Keenhard, J. J. la Fèber.
 H. J. Welles, E. v. d. Berg D. Weller, J. Jans, Joh. Egbers, B. v. Harle, W. v. d. Feijer
 H. H. Hammer, H. Kandelbergen, H. Burger, S. Mooleman, Ch. Weller
 D. Jans, Willem Feijer.

Voor de armen waren er in Zwolle in 1905 verenigingen van weldadigheid en armenbesturen, voor de kinderen van die armen de Zwols(ch)e Armenschool, en voor de hongerigen onder hen de Zwols(ch)e Gaarkeuken. Die was gevestigd op het Bethlehems Kerkplein. De armen konden er dagelijks voedzame spijzen kopen tegen vast en laag tarief. Je kon er ook slapen: een nachtverblijf met afzonderlijke kamer kostte f 0,40 per nacht en f 1,60 per week.

Armoede en kinderarbeid gingen vaak hand in hand. Het Kinderwetje van Van Houten uit de negentiende eeuw had nog lang niet alle ellende opgelost. Zo lezen we bijvoorbeeld in de *Zwolsche Courant* over twee weggelopen jongens van elf en dertien jaar. Ze waren op zaterdagavond niet thuisgekomen en al twee dagen weg. Uiteindelijk werden ze door een Zwolse voerman in Heino gevonden en met zijn rijtuig weer teruggebracht. Toen werd ook de oorzaak bekend: de dertienjarige, die loopjongen was bij een Zwolse firma, had wegens een onachtzaamheid ontslag gekregen. Uit angst voor ontdekking door zijn ouders was hij met zijn elfjarig broertje per spoor naar Heino gereisd, waar ze in de kerk hadden geslapen.

De verzuiling leverde een veelkleurig pallet op in de verslagen over politieke bijeenkomsten in de *Zwolsche Courant*. Confessionelen, socialisten en conservatieven hadden vaak hun eigen vertrouwde vergaderzaal, maar soms werd niet zo nauw gekeken. Dan zag je onder één dak bijeenkomsten van de Jongedochtersvereniging 'Onze hulp is van den Heere' en de socialistisch georiënteerde Vereniging tegen drankmisbruik. Ook de schrijver van de stadsgids was zich goed bewust van de zuilenmaatschappij. Zo berichtte hij, niet zonder enige ironie, over bijeenkomsten in het Engelse Werk: 'Het Eiland (in het Engelse Werk) leent zich uitstekend tot het houden van vergaderingen in de open lucht, en diende menigmaal tot het houden van het Zwolsche Zendingsfeest op tweede Pinksterdag. Ook hebben op het Eiland vergaderingen plaatsgehad voor algemeen kies- en stemrecht en voor socialistische propaganda, zoodat zowel het lied van de achttuurigen arbeidsdag als de psalmen van David meermalen weerklonken onder het

In 1905 vonden er weer verkiezingen voor de Tweede Kamer plaats. Het socialisme was in opkomst in 1905, wat gezien de revolutionaire ontwikkelingen in Rusland niet door iedereen met genoegen werd aanschouwd. (Collectie HCO)

hoogopgaande geboomte, ondersteund door de schelle tonen van blaasinstrumenten en weergalende door de geheele wandelplaats.'

Een hot item van de socialisten was de strijd tegen koning alcohol. Keer op keer werden er in Zwolle vergaderingen belegd en toneelstukken opgevoerd om de vinger te heffen tegen deze volksvijand. Op 6 maart was er een feestavond voor 1400 bezoekers in een uitverkochte Buitensociëteit. De inleider zette meteen de toon: 'Iemand kan den strijd voor sociale hervormingen niet aanbinden of hij bevecht ook den drank en omgekeerd. Anders is hij in geen van beide opzichten een oprecht strijder. Feest ook moet er worden gevierd om te toonen dat wij niet saai zijn, dat er feeststemming zijn kan zonder alcohol.'

De toespraak werd volgens de verslaggever van de *Zwolsche Courant* luid toegejuicht. Daarna werd een toneelstuk opgevoerd met een melkboer in de hoofdrol en er werden vierstemmige liederen gezongen door Zangvereniging de Blauwe Vaan.

Tussen dit alles door vele toespraken, waarbij de laatste spreker de feestgangers opriep 'zich te scharen in de gelederen van het leger dat het monster alcohol bevecht.'

Het thema geheelonthouding was geen bijverschijnsel. Er ging geen week voorbij of er werd wel iets over geschreven. De Propagandaclub voor Geheelonthouding liet de dag voor Koninginnedag, 31 augustus, een oproep in de krant zetten met een ernstige waarschuwing: 'Stadgenooten! Sluit op den 31 sten augustus uw mond voor den sterken drank, in welken vorm en onder welke naam ook en biedt dien drank niet aan, noch aan familieleden, noch aan kennissen.'

De aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen in juni zorgde in Zwolle net als in de rest van het land voor heel wat opschudding en dat terwijl slechts 3.300 van de 32 duizend Zwollenaren naar de stembus mochten. De inhoudelijke kant van de verkiezingen valt buiten het kader van dit verhaal.

We beperken ons tot wat misschien wel een Zwolse uitvinding is geweest: de uitslag werd met behulp van bewegende lichtbeelden in de buitenlucht zichtbaar gemaakt, een 'bioscope' noemden de Zwollenaren het. Een filmvoorstelling was volstrekt nieuw voor die tijd. Nog maar tien jaar daarvoor, in 1895, hadden de gebroeders Lumière patent aangevraagd voor hun cinématographe.

In Zwolle werden in 1905 verschillende bioscopevoorstellingen gegeven. Soms ging het alleen om de projectie van foto's, maar er waren ook voorstellingen met bewegende beelden. Het was in die beginjaren vooral een kermisattractie. Hoe dat toeging lezen we in een verslag in de krant van vier december, toen Zwolle bezoek kreeg van de Koninklijke Electro Bioscope van Antoon Wegkamp, op de Oude Vismarkt: 't Blijft heel sterk publiek trekken naar deeze reeks voorstellingen. Op de hedenmiddag gehouden kindervoorstelling namen wij even een kijkje. 't Was gevuld met een dankbaar jong publiek, dat herhaaldelijk uiting

Zeer modern waren in 1905 de diverse vertoningen met een 'bioscope'. Vermoedelijk waren dat afwisselend voorstellingen van filmbeelden of stilstaande foto's. Op deze foto wordt de bioscope als evangelisatiemiddel gebruikt. Ook het Leger des Heils probeerde er zielezjes mee te winnen. In 1905 werden door middel van de bioscope de verkiezingsuitslagen bekendgemaakt. Maar meestal ging het om puur vermaak tijdens de kermis of Koninginnedag. (Collectie HCO)

gaf aan het groote genoegen dat het in het vertoonde vond. Jammer genoeg wilde een der nummers: het Spaansche stierengevecht, niet geheel zonder ongelukjes van stapel loopen, bij de tafereelen uit Napoleon's leven die wij zagen, waren bijzonder geslaagd. Morgenavond beginnen de voorstellingen te acht uur. Wij twijfelen niet, of 't zal er wel weer vol zijn.' Het zou tot 1911 duren voordat Zwolle een échte bioscoop zou krijgen: de Kroon in de Diezerstraat.

Terug naar de verkiezingen. Op de verkiezingsavond werd op de Melkmarkt een openbare voorstelling met een bioscope gegeven. De *Zwolve Courant* schreef: 't Was uitgezocht weer voor de vertooning van de bioscope, op den avond die ons den uitslag der verkiezing bracht. Er was een groot raam, nagenoeg rechthoekig, op den gevel van ons bureau geplaatst en uit de bovenverdieping wierp de bioscope in duidelijke letters de namen der gekozenen of de kandidaten die in herstemming kwamen op het lichtende doek. De beelden waren van de Groote Markt af te zien, vooral toen de schemering voorbij was. Toch was reeds om half negen de eerste uitslag op het doek leesbaar. De verschillende bulletins volgden elkaar op en als er een pauze was, liet de heer Kwak ons met zijn uitnemende bioscope een paar lichtbeelden uit zijn rijke verzameling zien: de leden van het Koninklijk huis, een paar aardige Zwolsche stadsgezichten en de Sassenpoort, de oude Kruittoren enzovoort. Om elf uur kwam de laatste uitslag binnen en kort daarna werd deze den volke getoond. Er zullen toch nog een duizendtal belangstellenden voor ons bureau gestaan hebben. Op het drukst van den avond mag hun aantal op zesduizend geschat worden en het wisselde gedurig af.'

'Het bruine volkje'

Het bezoek van 65 Abessijnen

Een bioscoop in de open lucht! Wat een belevenis! Arm of rijk, iedereen kon het meemaken. Hetzelfde gold voor andere openbare festiviteiten zoals het circus, de kermis en Koninginnedag. Stuk voor stuk waren het dagen waarnaar de Zwollenaars wekenlang uitkeken en die door de krant van

SLECHTS ENIGE DAGEN TE ZWOLLE
Standplaats: ROODE TORENPLEIN BIJ DE VISCHMARKT.
Grote Tourné door Nederland

Circus P. Wilke

50 Artisten 40 Paarden

Deels Eterdagsvond 8 uur Deels Gala Openingsvoorstelling met afwisselend programma

Groot sensationeel attractieprogramma

DE PIETSAART IN DEN DOODSRING

In iedere voorstelling optreden van eerste rang artiesten en werksamenheden van eerste klasse paarden.

Maandag 5 Februari 2 GROOTE PARFORCE VOORSTELLINGEN, des namiddags 4 uur en 's avonds 8 uur.

Voor iedere voorstelling des avonds de straallichtjes.

De best te zien van land geboren, van herten vloeren voorzien, uitstekend verlicht en verwarmd, en ingericht om het comfortabelst mogelijk te kunnen ontspannen.

2e rang 1 et. 3e rang 1 et. 4e rang 60 et. 5e rang 20 et. Militairen betalen des rang van sergeant en kinderen betalen 10 jaar betalen in de namiddagvoorstellingen op alle rangen half goed.

Reizen optrekken van Zwolle tot 3 dagen der voorstelling. Kaarten zijn verkrijgbaar van 's morgens 11 uur 's avonds 10 et. 11 uur 's avonds van 11 tot 1 uur 's avonds.

Aankomst Zwolle, P. WILKE, Directeur.

dag tot dag werden gevolgd. Ik laat een paar grote Zwolse evenementen uit 1905 de revue passeren.

Elk voorjaar werd een feestterrein ingericht op de Paasweide in de Veerallee bij de Oude Veerweg en de Spoolderberg. De verslaggever werd zo poëtisch als Herman Gorter, alleen al bij het zien van een snoeptent: 'Op de weide zelf staan kramen, wier reeds geheel voltooid toilet ten duidelijkste zichtbaar maakt, dat nougat straks zal worden verpakt in zilverpapier, blinkende als water, waar even de wind een rimpeling over woei, en zal worden uitgedost met apen in nationale kleuren of andere heldhaftige versieringen.' Hij zag wafelkramen, een katten-theater, draai- en schommelgelegenheden en een somnabule-tentwoning (iemand die onder hypnose waarzegt). Al gauw krioelde het er van de toeschouwers, en schreef de verslaggever: 'Het kermiske wapperde en schudde vroolijk in de hevige windbedeeling en wanneer de zon,

PAASWEIDE SPOOLDERBERG.

Voor de eerste maal alhier levend te zien

De kleinste Paarden der wereld

in het Dierpark van Graf Engenbeck te Hamburg

500 GULDEN BELOONING

In een wereld zonder radio en TV waren volksfeesten, zoals de kermis heel belangrijk als bron van vermaak. Datzelfde geldt voor het circus, dat elk jaar in de zomer een voorstelling komt geven. In 1905 bezocht circus P. Wilke onze stad. De 'Zwolve Courant' berichtte erover met dagelijkse verslagen die vele kolommen vullen. (Zwolve Courant, collectie HCO)

De jaarlijkse Paasweide op de Spoolderberg is een nagenoeg vergeten stukje volksvermaak. De festiviteiten vertonen enige gelijkenis met de braderieën uit onze tijd. De Paasweide van 1905 werd af en toe verstoord door ware hoosbuien. (Zwolve Courant, collectie HCO)

grillig gehumeurd, de wolken eens flink op de vlucht joeg, gaf het een gezellige, bonte aanblik. Helaas wilde de machine van de gierende stoomcarroussel niet draaien.'

Op de tweede dag sloeg het slechte weer toe: 'De dierenvriend verlustigde zich in het "Katten-theater" waar wij met velen, toen gisteren middag plotseling de wolksluizen zich ongewenscht veropenen, een toevlucht zochten. Onder de opgestoken parapluies, en afgeleid door de optredende honden en katten, kon men tenminste eenigszins het gekletter van de tentzeil-doordringende regen vergeten.'

Een grote gebeurtenis was de komst in november van een groep van 65 Abessijnen (Ethiopiërs) in Zwolle voor het geven van voorstellingen in de Buitensociëteit. De meeste Zwollenaren zullen in die tijd nog zelden of nooit een donkergekleurde medemens hebben gezien. Wel was een tiental jaren daarvoor een groepje zingende negers uit Amerika in Zwolle opgetreden. De komst van 65 donker gekleurde en exotisch uitgedoste personen

moet een verbijsterende indruk hebben gemaakt. Alleen al de aankomst was spectaculair: 'Een grote schare had zich op het plein verzameld en op de perrons ook stonden velen de Afrikaners af te wachten. Heel achteraan den trein uit Arnhem hing een derde klas wagen, achter welks ruiten bruine kroeskoppen verschenen, en door de portieren kwam het volkje van Sheik Essa dra te voorschijn in een hoogst schilderachtige wanorde. Over de kleding, die in Afrika meer dan voldoende is, waren bedekkingen van allerlei aard omgeslagen en aangetrokken. Een had er bijvoorbeeld een uiterst dandieus demi-saisonnetje aan, anderen hadden zich in lappen Twentsch bont of gedrukte katoentjes gewikkeld, de meesten hadden dekens omgeslagen. Enkele der mannen zagen er zeer gevaarlijk uit met hun bundel speren in de hand. Vrij snel ging het tusschen de verbaasde menigte door naar de Buitensociëteit, waar terstond in twee groepen de menschen zich scheidten om de beide kachels heen (de mannen en de vrouwen apart).'

De verslaggever werd er opgewonden van: 'Er zijn jeugdige bruintjes met wie te praten valt, al ontzien sommigen zich niet om uw overjas, uw handschoenen enz. te bedelen omdat ze het zoo uitermate koud vinden. Heel den dag van tien tot vijf en 's avonds van half acht tot half elf kan men verder toegang krijgen tot de Buitensociëteit om het bruine volkje in oogenschouw te nemen.' Een paar dagen later bleek het Abessijnse gezelschap vol in bedrijf. De verslaggever van de *Zwolsche Courant* zag een wever, een lederarbeider en een onderwijzer: 'Deze Mullah had zijn school om zich verzameld en de bruine kindertjes, waaronder heel intelligente gezichtjes, lazen op zangerigen toon gedeelten van den Koran. Een smid was tegelijkertijd bezig in een uiterst primitief vuur, aangeblazen door een allerzonderlingste blaasbalg, een stuk ijzer gloeiend te maken, waarin hij een lanspunt smeedde.'

Maar toen verscheen een donkere wolk aan de hemel. Drie deftige Zwolse dames kregen medelijden met de Abessijnen. Ze deden op 23 november een oproep in de krant: 'Gisterenmiddag in de Buitensociëteit komende werden wij diep getroffen door de treurige omstandigheden, waarin de

net geneesde nonnaam van Juffrouw H. van der Berk, oud 63 jaar, wier man telegramsbesteller is te Tilburg, Emmastraat 102, hernieuwd.

Juff. H. van der Berk.

Portret Schoot Tilburg.

Haar man schrijft ons het volgende:

'Bij deze verklaar ik dat mijn vrouw vele jaren geleden heeft aan maagpijn; zij kon nauwelijks eten, alles bezwaarde haar en zij had dikwijls neiging tot braken. het voedsel, dat zij

In 1905 was de fotografie een tamelijk nieuw medium. De *Zwolsche Courant* zal veel lezers hebben verast met de afbeelding van deze foto in de krant, als was het slechts als onderdeel van reclame voor pijnstillers. Voor zover bekend was dit de eerste foto in deze krant. Een paar weken later zouden er nog enkele verschijnen, ook weer voor reclamedoeleinden. (*Zwolsche Courant*, collectie HCO)

Abyssiniërs zich bevinden. Hoe ellendig moet het voor deze mensen zijn, zoo ver van hun vaderland verwijderd, in dit gure jaargetijde zulk een bittere koude te moeten doorstaan. wij zagen hoestende kinderen bijna zonder kleren aan, vrouwen die zaten te rillen van de koude, niettegenstaande er goed gestookt werd, en mannen, die letterlijk op de kachel zaten. Daarom stadgenoten, vragen wij uw hulp. Elk warm kledingstuk is welkom.' De warme kleding mocht bij de dames thuis worden bezorgd, zij zouden zelf zorgdragen om het ontvangene persoonlijk te overhandigen. Een dag later stond er een reactie van een andere briefschrijver in de krant. Die mensen hadden het inderdaad koud, maar...: 'Och heden, hoevelen zijn er niet hier die erbarmelijk kou lijden. Wordt er voor dezen, als er gevraagd wordt, ook gegeven? Of trekken bijzondere mensen, als ze van ver komen, meer de aandacht? Ik waag het erop dat de zoo vriendelijke Dames, als ze wat veel krijgen, 't voor de stumperts hier te houden...'

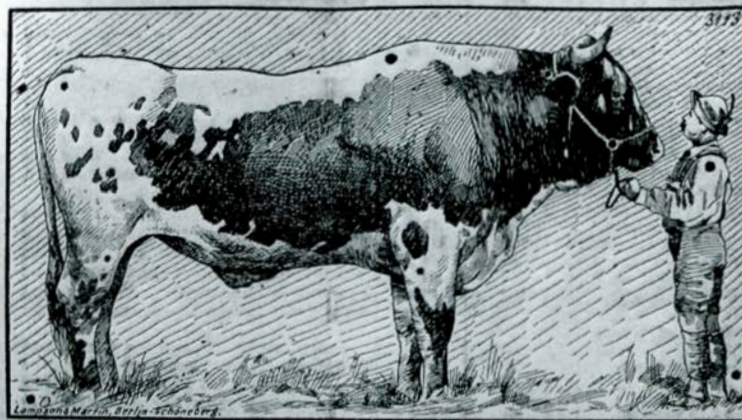
Er vloeit bloed

Kermis en Koninginnedag

Iedere zomer was er een volle week kermis. Zo ook in 1905. Letterlijk elke dag schreef de *Zwolsche Courant* er uitvoerige artikelen over. Groot moet de kermis zeker geweest zijn in die laatste week van juli: hij spreidde zich uit over de Grote Markt, de Melkmarkt, het Rode Torenplein en zelfs het Grote Kerkplein. Behalve de gebruikelijke draaimolens waren er een stoomcarrousel, het 'Teatre moderne' met atletische genoegens, een poffertjeskraam, een schiettent, worstelaars, een messentent en slagmachine, tenten met wonderdieren, koek-suiker-nougat, gebaktent en een tent met een reuzentier en een wonder-vismens uit Martinique. Ook kon je foto's laten maken in de 'fotographie-tent' van S. de Winter.

Net als tegenwoordig had je ook mensen die niets van de kermis moesten weten. Zij konden de hele week de zogenaamde anti-kermisvergaderingen bijwonen. Daar, schreef de *Zwolsche Courant*, 'zal spreken en zingen de heer Gerrit Keizer, de kleinste mensch van Europa, 0,80 cm lang, 35 jaar oud.'

Voor het eerst op de Kermis alhier!
Standplaats op het Groot Kerkplein.

Grootste Reuzentier der wereld

LEVEND

3.60 M. lang, 2 M. hoog en heeft het
kolossale gewicht van 3600 pond

5000 gulden belooning voor dengene, die den eigenaar een
dergelijk exemplaar kan aanwijzen.

DE DIRECTIE.

Maar daar bleef het niet bij. In werkelijk alle cafés en gelegenheden traden zangers, komieken en muzikanten op. Vooral buiten moet het lawaaiig zijn geweest. Er werd op piano-orgels gespeeld, die een eigenaardig jengeland geluid voortbrachten. Dwars daar doorheen klonk volgens de krant 'stem- en tromgebom om publiek te lokken om zich te gaan verlustigen in de heerlijkheden die het moderne theater zijn bezoekers biedt.'

De kermis maakte de bezoekers ook bekend met een tot dan geheel onbekend fenomeen: de stoomcarrousel van Wolff wekte elektriciteit op, wat zichtbaar werd door 'talrijke kleurige lichtjes, die weerglanzen in de massa spiegels of hun stralen breken op het verguld, waarmee deze luchtige tent zo rijk is versierd.' Ook in de Buitensociëteit traden allerlei artiesten op. Onder hen Louis en

De grote reuzentier was een enorme trekpleister tijdens de jaarlijkse kermis. De kermis nam in 1905 een groot deel van de Zwolsche binnenstad in beslag. (Zwolsche Courant, collectie HCO)

Een vrij zeldzame foto van de Zwolse kermis in de jaren rond 1900. (Collectie HCO)

Rika Davids, in het krantenverslag verstoep in een bijzinnetje. Volgens de verslaggever trokken ze met hun lied over de vliegmaschine, 'flauw allerlei' en het kermislied applaus van de menigte, ook al zong die het refrein van het kermislied niet mee.

In de tweede kermisweek begon het te regenen. De verslaggever: 'Eerst zacht en allengs harder met hevige vlagen. En het joeg velen naar huis, maar talrijker waren zij, die een tijdelijke schuilplaats zochten in een tent of café, hopende dat de bui wel zou overdrijven en nog altijd bleven er ook, die het hemelwater trotserende zich bewogen langs de verlichte kramen door de straten, die al begonnen te glimmen.'

Allerlei verenigingen trokken alle registers open tijdens Koninginnedag op 31 augustus, de verjaardag van koningin Wilhelmina. We zien dat de fotograaf, hier op de Grote Markt, nog alle aandacht trok. (Collectie HCO)

Midden in de nacht, terwijl de regen nog steeds met bakken uit de lucht viel, kwam een gezelschap van boerenjongens en boerenmeiden op de Diezerpoortenbrug twee spoorwegarbeiders tegen. Wat volgde was een confrontatie tussen de oude en de nieuwe tijd. De mannen van de nieuwe tijd, de spoormannen, stonden de boeren, de vertegenwoordigers van de oude tijd, dreigend op te wachten tegen een blinde muur. De spoormannen daagden uit en van het een kwam het ander. Er ontstond een mondgevecht, dat overging in een kloppartij. Toen de spoorwegarbeiders wegvluchtten, lieten ze een van de boerenjongens op de grond achter, hevig bloedend aan een dijbeen. Hij werd naar het ziekenhuis gebracht waar hij de volgende ochtend overleed.

De apotheose van al die feesten was Koninginnedag, op 31 augustus. In de verslagen legt de verslaggever het accent op alle nieuwe verworvenheden van die tijd: het licht, de bioscoop, de fotografie. Het volk was uitzinnig: 'Na half tien begint de elektrische verlichting op de Groote Markt. Van half tien tot elf speelt het Zwolsch Dilettantenorkest en om elf uur het Stedelijk muziekcorps. Gedurende deze uitvoering is er een voorstelling met de bioscope met beweegbare lichtbeelden en zal de verlichte fontein werken. De talrijke lichtjes maakten een mooi effect. In de tent deden de orkesten opwekkende melodieën deinen door en over de menigte heen. De feestvreugde sloeg hier en daar hoog op. Dansende kringen slierten van met lawaai artikelen uitgeruste mensen en zelfs springende eenlingen bewezen wel hoe hoog de thermometer der pret stond. Ook de lichtbeelden droegen veel bij tot de blijheid. De heer Eelsing[h], (een bekende Zwolse fotograaf) heeft den geheelen dag momentopnamen gemaakt, die des avonds reeds door de bioscope in beeld werden gebracht.'

Het hoogtepunt was de middag- en avondopocht, afgesloten met de verkiezing van de mooiste wagen. En jawel, het Zwols Vrijwilligerscorps, de ploeg van de onversaagde fietsers, won met een geheel groen versierde wagen, die door zes schimmels werd getrokken. Op de wagen was een kampvuur ingericht en een kampkeuken. De wagen was

Een praalwagen staat klaar om deel te nemen aan de grote optocht ter gelegenheid van Koninginnedag, op 31 augustus. De optocht werd niet alleen 's middags, maar ook 's avonds gehouden, met verlichting en al. (Collectie HCO)

verlicht met acetyleen. De jongelingsvereniging 'De Heer is onze banier' kwam niet verder dan een bronzen medaille. Net als vele andere praalwagens hadden ze zich uitgeleefd in allerlei verlichtingseffecten. De wagen van de hengelaarsvereniging vloog daardoor vlak voor het vertrek in brand, omdat de als sneeuw fungerende watten nogal brandbaar bleken te zijn.

Epiloog

Langzamerhand liep 1905 ten einde. Internationaal gezien verschenen donkere wolken aan de hemel. Weliswaar ver van Zwolle vandaan, boven Rusland, maar velen dachten dat die wolken vroeg of laat ook onze kant op zouden kunnen drijven. De *Zwolsche Courant* begon 1905 met de kwestie Rusland en eindigde er ook mee. Behalve de Russisch-Japanse oorlog, gaven met name de ontwikkelingen in Rusland reden tot grote zorg. Op 22 januari had in Sint Petersburg de beruchte Bloedige Zondag plaatsgevonden, het allereerste

teken van grote onvrede onder het volk. Het was het sein tot de revolutie van 1905: de eerste opstand tegen de tsaar. Eind 1905 was de situatie in Moskou explosief: 'Het front van de revolutionaire milite is bijna 10 km lang. De rebellen houden de stad reeds den vierden dag in staat van beleg. De artillerie werkt voortdurend. Altijd door worden nog barrikades opgericht, welke de stad insluiten. In het Alexanderpark wisselden revolutionairen en kozakken schoten met elkaar.'

Vermoedelijk zien we hier dezelfde groep arbeiders op de Melkmarkt als die op de afbeelding op pagina 145. De met grote letters aangebrachte reclame op de karren is een duidelijk teken van de moderne tijd. In de negentiende eeuw was dit soort reclame nog nauwelijks te zien. (Collectie HCO)

De Oude Vismarkt, met op de achtergrond de Harmonie op de Grote Markt. Fotografen trokken in die tijd nog alle belangstelling van de Zwollenaren. (Collectie HCO)

De ene helft van de Zwollenaren zal het bericht ernstig hebben verontrust, voor de andere helft is het wie weet een teken van hoop en verwachting geweest. Het paste in elk geval in het beeld van een langzaam veranderende wereld. De nieuwe tijd ging aan de Zwollenaren niet voorbij. Hun leven speelde zich voor een deel af volgens oude gewoonten en gebruiken, voor een ander deel

Een van de vele foto's van de Diezerstraat rond 1900. In 1905 kregen alle Zwolse straten het nu nog steeds gebruikte systeem van even en oneven huisnummers. Voor die tijd ontbrak die nummering of was ze systeemloos. (Collectie HCO)

gaven ze zich met overtuiging over aan de in volle gang zijnde modernisering van de samenleving.

Toch was 1905 hier een heel gewoon jaar, maar dat is niet hetzelfde als een saai jaar. Voor de tijdgenoten was het waarschijnlijk in allerlei opzichten opwindend genoeg. Ze werden door verbetering van de gezondheidszorg ouder dan ooit te voren, ze genoten van de nieuwe verworvenheden: water uit de kraan, gas en licht, een goede rioering; ze zagen hoe ook in 1905 het aantal fietsen en auto's weer verder was toegenomen en ze waagden zich misschien voor het eerst aan een ritje met de trein; ze waren fel voor of keerden zich fel tegen het socialisme; ze liepen te hoop voor spectaculaire uitvindingen als de fotografie en de bioscoop; ze discussieerden hartstochtelijk over het voor en tegen van geheelonthouding, de rechten van de arbeider en van de vrouw. En bijna kinderlijk genoten ze van het nieuwe licht dat in 1905 overal leek te zijn. Licht op de ijsbanen, licht op de straten en in de huizen, licht in het circus, licht op de kermis en licht op de praalwagens van de Koninginnedagoptocht. Even oprecht dromden ze op mooie zomeravonden samen rondom de muziektent, om te luisteren naar de opgewekte klanken van het Zwols Dilettantenorkest. Tot laat in de avond golfde de muziek over de Zwolse pleinen, plantsoenen en stadsgrachten. En dat zou volgens al die Zwollenaren nooit verdwijnen.

Literatuur

Adresboek Zwolle, 1906

Coenen, Frans jr., *Zondagsrust*, Amsterdam, z.j., eerste druk

Elberts, W.A., *Historische wandelingen in en om Zwolle*, Zwolle 1890

Gorter, Herman, *Verzen*, Amsterdam, z.j. eerste druk
Handelingen van den raad der gemeente Zwolle, jaargang 1905

Hove, Jan ten, *Geschiedenis van Zwolle*, Zwolle/Kampen, 2004

Loo, C.J. van der, *Zwolle in woord en beeld*, Zwolle, 1904

Montijn, I, *Naar buiten!*, z.p., 2001

Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant, jaargang 1905
Romein, Jan, *Op het breukvlak van twee eeuwen*, Amsterdam, 1976

Verslag van de toestand der gemeente Zwolle, jaar 1905

Weringh, Koos van, *Albert Hahn*, 1975

Wetering, Jan van de, *Vergeten levens*, *Geschiednissen van het Sallandse land*, Kampen, 2001

Mededelingen

Vacatures bestuur ZHV

Het bestuur van de Zwolse Historische Vereniging bestaat uit zeven personen. Per april 2006 komen twee bestuursfuncties, waaronder het penningmeesterschap, vacant. Geïnteresseerden kunnen contact opnemen met mevrouw Ruth Tillema, de huidige penningmeester, telefoon 038 4216423, of de heer Hans Dijkstra, voorzitter van de ZHV, telefoon 038 4526393.

Inbinden tijdschrift

Wij kregen diverse tips binnen met adressen van boekbinders:

H. van der Meer, Hand/machinaal boekbinderij, Meesterhof 7, 7951 EZ Staphorst, 0522 462910; Boekbinderij de Blauwe Engel, IJsselstraat 15, 8051 HM Hattem, 038 4442963, e-mail: jouke@erkend-handboekbinder.nl; Tartin Guldemund, Pilotenlaan 29, 8017 GG Zwolle, e-mail: mguldemon@home.nl.

Overijssels grootse

In november werd de medicus professor W.J. Kolff, uitvinder van de kunstnier, gekozen tot Overijssels grootse.

Als u geïnteresseerd bent in personen die van betekenis zijn geweest voor of in de provincie Overijssel, neem dan ook eens een kijkje op de website van de Overijsselse Biografieën, www.wieiswieoverijssel.nl

Zwols Historisch Café

Het Zwols Historisch Café vindt altijd plaats op de laatste vrijdag van de oneven maand, in Brasserie 't Vliegerhuys, Nieuwstraat 55, om 17.00 uur. De toegang is gratis. De eerstkomende bijeenkomst is op vrijdag 27 januari 2006. Hou voor de onderwerpen de website van de ZHV, www.zwolsehistorischevereniging.nl, in de gaten. De website is

trouwens weer vernieuwd, alle redenen om deze weer eens te bezoeken.

Tentoonstellingen Stedelijk Museum Zwolle

16 december 2005 t/m 26 februari 2006

De Heren van Werkeren en hun kasteel

De havezate Werkeren lag in de huidige nieuwbouwwijk Stadshagen en werd bewoond door de families Van Voorst, Van Ittersum en later Bentinck. Geëxposeerd zijn vondsten uit de periode tot circa 1600. Daarnaast is uit de periode dat de havezate door de familie Bentinck werd bewoond onder meer een formele tuin nagebouwd met delen van de originele tuinornamenten. Ook zijn hier vele gevonden spaflessen uit de achttiende eeuw te zien. Nadat het gebouw was afgebroken stond op het terrein een boerderij, ook hiervan zijn objecten te zien. Tegelijkertijd met de opening van de tentoonstelling worden twee boeken gepresenteerd: *Havezate Werkeren, De Heren van Werkeren en hun kasteel* en *Topstukken uit de collectie van het Stedelijk Museum Zwolle*.

Bodemvondsten van Werkeren, aquarellen van Johan Grabijn

De voorwerpen die door de Zwolse archeologische dienst zijn opgegraven fascineerden de fijnschilder en aquarellist Johan Grabijn. Hij maakte hier aquarellen van waarvan er dertien zijn geëxposeerd in het auditorium van het museum.

Auteur

Jan van de Wetering (Zwolle, 1947) doet historisch onderzoek naar de geschiedenis van Zwolle en omgeving. In 2001 publiceerde hij het boek *Vergeten levens, Geschiedenissen van het Sallandse land*. Voor dit boek ontving hij in 2003 de Prijs voor de Zwolse Geschiedenis.

In 2004 verscheen van zijn hand het boek *Hoe schrijf ik geschiedenis, Handleiding voor het schrijven van een familie- en streekgeschiedenis*.

Van de Wetering is voorstander van een verhalende manier van geschiedschrijving, met veel aandacht voor het gebruik van de oorspronkelijke historische teksten. Het hier gepubliceerde artikel is een uitwerking van zijn in 2005 gehouden lezing *Zwolle in 1905*. Na een loopbaan bij de Belastingdienst als communicatieadviseur heeft hij dit jaar een eigen onderneming opgericht: De Stroom, bureau voor tekstadvies.

Colofon

Het Zwols Historisch Tijdschrift is een uitgave van de Zwolse Historische Vereniging en verschijnt viermaal per jaar. Leden van de vereniging krijgen het tijdschrift gratis toegezonden.

Bestuur Zwolse Historische Vereniging

H. Dijkstra, *voorzitter*

F. Oude Ophuis, *secretaris*

R. Tillema-Hanf, *penningmeester*

S. ten Veen, J. Bouma, M. Schneiders,

P. Winters, *leden*

Secretariaat Zwolse Historische Vereniging:

postbus 1448, 8001 BK Zwolle

telefoon: 038-4211695 (voicemail)

Ledenadministratie en bezorging tijdschrift:

J. van Ulsen-Nijkamp, telefoon: 038-4654617

Internet adres:

www.zwolsehistorischevereniging.nl

e-mail ZHV: info@zwolsehistorischevereniging.nl

Financiën: girorekening Postbank: 5570775

t.n.v. Zwolse Historische Vereniging

Tarieven lidmaatschap:

25 euro/jaar

Studenten

22 euro/jaar

Redactie Zwols Historisch Tijdschrift

A.H.M. Bootsma-van Hulst, *eindredacteur*,

E.A. van Dijk, W.A. Huijsmans, F. Inklaar,

M. van der Laan, H.A. Stalknecht, J. van de Wetering.

Redactieadres: Wipstrikkerallee 71, 8023 DV Zwolle

e-mail: annetbootsma@home.nl

Vormgeving: Rob van den Elzen bno (†)

Vormgeving omslag: Buro 1 Hoog

Opmaak: Different Design Deventer

Druk: Waanders Drukkers, Zwolle

ISSN 0926-7476 © Zwolse Historische Vereniging

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

historisch centrum overijssel

GESCHIEDENIS
LEEFT!

kijk ook op
www.historischcentrumoverijssel.nl
voor alle actuele informatie

BROUWER ANTIEK

Diezerplein 14 - 8021 CV Zwolle
Tel. (038) 4539355

Donderdag t/m zaterdag van 11- 18 uur
Andere tijden na afspraak

Te koop gevraagd:

Historische "kantoorpanden"

Inlichtingen: 038 421 32 90

Van der Reijd Makelaars B.V.

VAN DER REIJD

Makelaars B.V.

VBO **MAKELAAR**

Brasserie "Het Vliegerhuys"

Nieuwstraat 55 Tel. 038-4221206
8011 TM Zwolle Fax 038-4224318

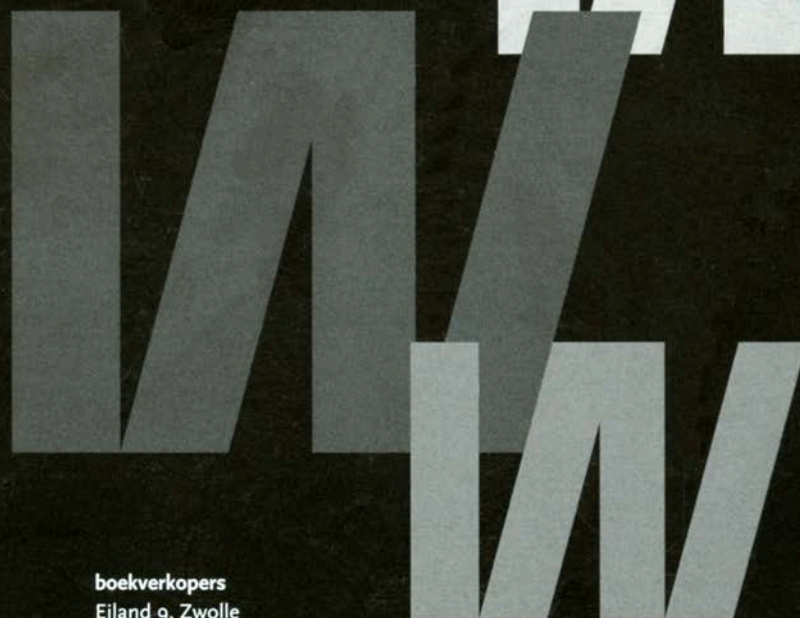
In Brasserie 't Vliegerhuys.....Een pand uit 1450 !

- De lekkerste koffie van Zwolle...
- Uitgebreide lunch-en avondkaart...
- Heeft U wat te veren, vraag naar de mogelijkheden.....
- Elke acht weken nieuwe expositie ...
- En een vertrouwde plek voor de Zwolse Historische Vereniging...

Een plek om te onthouden.....

WAANDERS

uitgevers drukkers boekverkopers

boekverkopers
Eiland 9, Zwolle
Telefoon (038) 421 53 92

uitgevers / drukkers
Faradaystraat 17, Zwolle
Telefoon (038) 467 34 00 / 467 34 50